

**T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

EL-KEŞŞÂF VE MEFÂTİHU'L GAYB'TA HİDÂYET VE DALÂLET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HAZIRLAYAN
EMRULLAH ULUC**

**DANIŞMAN
DOÇ. DR. METİN YILDIZ**

VAN – 2021

KABUL VE ONAY

Emrullah ULUC tarafından hazırlanan “ EL-KEŞŞÂF VE MEFÂTİHU'L GAYB'TA HİDÂYET VE DALÂLET ” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.	
Danışman: Doç. Dr. Metin YILDIZ Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	.....
Başkan: Doç. Dr. Ahmet BARDAK Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	.....
Üye: Dr. Öğr. Üyesi Zekerya SARIBULAK Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hakkari Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	.....
Yedek Üye: Anabilim Dalı, Üniversite Adı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	.....
Yedek Üye: Anabilim Dalı, Üniversite Adı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	.....
Tez Savunma Tarihi:	22/09/2021
Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini ve imzaların sahiplerine ait olduğunu onaylıyorum. ..... Prof. Dr. Bekir KOÇLAR Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü	

ETİK BEYAN SAYFASI

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;**

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. (15/11/2021)

Emrullah ULUC

Yüksek Lisans Tezi

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Eylül, 2021

EL-KEŞŞÂF VE MEFÂTİHU'L GAYB'TA HİDÂYET VE DALÂLET ÖZET

Bu çalışmada Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ı ile Fahreddin er-Râzî'nin Mefâtîhul-Gayb adlı eserleri bağlamında hidâyet ve dalâlet meselesi iki bölümde incelenmiştir. Çalışmamızın her bölümünde Mu'tezile ve Eş'âri mezheplerine mensup Zemahşerî ile Râzî'nin görüşleri esas alınarak incelenmiştir. Konunun genel çerçevesi âlimlerin konuya bakış açısında ele alınmaya çalışılmıştır.

Birinci bölümde Zemahşerî'nin görüşlerine değinilirken konuyla alakalı kavramların açıklamalarına da yer verilmiştir. Konunun tarihi süreci ve temel itikadî mezheplerin yaklaşımları da ele alınmıştır. Kavramlar ve temel yaklaşımlar genel hatlarıyla açıkladıktan sonra Zemahşerî'nin konuya dair görüşlerine detaylıca yer verilmiştir.

İkinci bölümde Fahreddin er-Râzî'nin görüşlerine yer verilmiş, birinci bölümde geçen kavramların anlamlarına tekrardan değinilmemiştir. Bu bölümde Fahreddin er-Râzî'nin Zemahşerî ve mezhebinin konu hakkında ki görüşlerine de yer verilmiştir. Bu bölümde daha önce ki bölümde değinilen temel yaklaşımların detayına girmeden konunun yorumu ve diğer görüşlere karşı çıkılan noktalara değinilmiştir.

Anahtar : Kelâm, Mu'tezile, Eş'âri, Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî,
Kelimeler Hidâyet, Dalâlet.
Sayfa Sayısı : 65+VIII
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Metin YILDIZ

M.Sc. Thesis
Emrullah ULUC
VAN YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
September, 2021

**HIDAYAH AND DALALAH İN THE AL-KESHSHAF AND MEFATİH AL-
GHAYB
ABSTRACT**

In this study, the issue of guidance and misguidance has been examined in two parts in the context of Zamakhshari's al-Kheshaf and Fakhr al-Din ar-Rhaze's book called Mefâtiḥ al-Ghayb. In each part of our study, the views of Zamakhshari and Rhaze, who belong to the Mu'tazilah and Ashaari sects, have been examined. The general framework of the subject has been tried to be discussed from the point of view of the scholars.

In the first chapter, while the views of Zamakhshari are mentioned, the explanations of the concepts related to the subject are also included. The historical process of the subject and the approaches of the main theological sects are also discussed. After explaining the concepts and basic approaches in general terms, Zamakhshari's views on the subject are given in detail.

In the second part, the views of Fahreddin er-Râzî are included, and the meanings of the concepts in the first part are not mentioned again. In this section, the views of Fahreddin er-Râzî's Zamakhshari and his sect on the subject are also included. In this section, the interpretation of the subject and the points that are opposed to other views are mentioned without going into the details of the basic approaches mentioned in the previous section.

Key Words : Kelam, Mu'tazilah, Ashaari, Zamakhshari, Fakhr al-Din ar-Rhaze, Hidayah, Dalalah.

Quantity of Page : 65+VIII

Supervisor : Assist. Prof. Dr. Metin YILDIZ

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	vi
ÖNSÖZ.....	vii
GİRİŞ	1
1. EL-KEŞŞÂF'TA HİDÂYET VE DALÂLET	6
1.1. Zemahşerî ve El Keşşâf.....	6
1.2. Hidâyet.....	8
1.2.1. Allah'a İzafeti Açısından	12
1.2.2. Kula İzafet Açısından	15
1.2.3. Lütuf ile İlişkisi	16
1.2.4. Tevfik ile İlişkisi	18
1.2.5. Aslah ile İlişkisi.....	21
1.3. Dalâlet	23
1.3.1. Allah'a İzafeti Açısından	26
1.3.2. Kula İzafet Açısından	28
1.3.3. Hızlan ile İlişkisi	30
1.3.4. Hatm ile İlişkisi.....	32
1.3.5. Meşiet ile ilişkisi	34
2. MEFÂTİHU'L GAYB'TA HİDÂYET VE DALÂLET	36
2.1. Fahreddin er-Râzi ve Mefâtihu-l Gayb	36
2.2. Hidâyet.....	38
2.2.1. Allah'a İzafeti Açısından	43

2.2.2. Kula İzafet Açısından	45
2.2.3. İman ile İlişkisi	46
2.2.4. Aslah ile İlişkisi.....	48
2.2.5. Şerh ile İlişkisi.....	49
2.2.6. Meşiet ile İlişkisi.....	50
2.3. Dalâlet	52
2.3.1. Allah'a İzafeti Açısından	55
2.3.2. Kula İzafet Açısından	56
2.3.3. Küfür ile İlişkisi	57
2.3.4. Hatm ile İlişkisi.....	59
2.3.5. Meşiet ile İlişkisi.....	60
3. SONUÇ.....	63
KAYNAKLAR	
ÖZGEÇMİŞ.....	
ORİJİNALLİK RAPORU.....	

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
AÜİF	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
A.Y.	Aynı Yazar
A.MLF	Aynı Müellif
B.	Bin, İbn
Bk.	Bakınız
C.	Cilt
ÇEV.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
D.N.	Dipnot
ED.	Editör
HAZ.	Hazırlayan
HZ.	Hazreti
İSAM	İslâm Araştırmaları Merkezi
MÜİF	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
NŞR.	Neşreden
Ö.	Ölüm Tarihi
THK.	Tahkik Eden
VB.	Ve Benzeri
YY.	Yüzyıl
DEÜ.	Dokuz Eylül Üniversitesi
SBE.	Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖNSÖZ

İnsanların irade hürriyetinin imkânları üzerine yapılan tartışmalar insanoğlunun var olduğu günden beri düşünce dünyasını meşgul eden bir konu olmuştur. Semavi dinlerde ele alınan bu konular tarihsel süreçte tartışıla gelmiştir. İslam ilim dünyasında bu konu ayet ve hadis lafızları üzerine ilk dönemlerden itibaren ciddi tartışmaların olduğu bir konudur. Bu bağlamda kader, hidâyet, dalâlet, insanın fiilleri, sorumluluk ve irade hürriyeti tartışılmıştır.

Bu çalışmada hidâyet ve dalâlet meselesi ana konu bağlamı olmak üzere ilgili konular Mu'tezilî ve Eş'arî mezheplerine mensup âlimler tarafından ele alınışı işlenmiştir. İtikâdî tartışmaların başlangıçları itibarıyla bu konuları tartışmaya başlayan mezhep âlimleri konuyu ciddi boyutlara taşımışlardır. Bu çalışmada bu iki mezhebin tanınan âlimlerinden olan Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'i ile Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihu-l Gayb* adlı eserleri bağlamında konu izah edilmeye çalışılmıştır.

Ele almaya çalıştığımız hidâyet ve dalâlet konusu geçmişte müstakil bir konu olarak incelemeye alınmış ve bazen de kader veya kulların fiilleri gibi konularının altında ele alınmıştır. Elimize ulaşan iki tefsirimizi incelediğimizde hidâyet ve dalâlet kavramların geçtiği ayetler üzerinden bu kavramların hamledilebileceği konuların üzerinde durulduğunu görüyoruz. İki âlimimiz sadece hidâyet ve dalâlet kavramları üzerinden değil; Allah'ın dilemesi, fiiller, hatm, tevfik ve şerh gibi kavramlar üzerinden de hidâyet dalâlet konusuna dair beyanatlarda bulduklarını görüyoruz.

Bu çalışmada başta danışmanım Doç. Dr. Metin Yıldız hocama, çalışmanın başından beri verdiği destek ve tavsiyelerden dolayı teşekkür ediyorum. Aynı şekilde çalışmamızın başında tez hakkında yönlendirmeleriyle katkısı olan Dr. Öğr. Üyesi Burhaneddin Kıyıcı ve Doç. Dr. Mehmet Keskin Hocalarıma ayrıca çalışmamızın son şeklini almasında değerli katkılarından dolayı Doç. Dr. Ahmet Bardak ve Dr. Öğr. Üyesi Zekerya Sarıbulak Hocalarıma da teşekkür ederim. Son olarak tez sürecinde maddi ve manevi destek veren ve yanımda duran aileme ve arkadaşlarıma da teşekkürü borç bilirim.

Emrullah ULUC

VAN-2021

GİRİŞ

Yaratılan varlıklar içerisinde akli melekelerin bahşedildiği insanoğlu sorgulama yeteneği sayesinde her konuda fikirler üretmiştir. İnsanlar arasından gönderilen Peygamberler içerisinde buldukları toplumları yönlendirmede ilmi ve fikri manada önderlik etmişlerdir. Peygamberler sosyal hayatta var olan problemler üzerine düşünsel sorgulama yapıp sorgulamada da insanlara önderlik etmişlerdir. Dinler, toplumları ıslah etmede ve iki dünya saadetini hedeflemede toplumlara bir hayat modeli olarak Peygamberlere gönderilmişlerdir. Bu belirlenmiş yol sınırlarını takip edenler olduğu gibi sınırlarını da aşanlar olmuştur. Dinler ve onları anlatan Peygamberler toplumların yapıp ettikleri her türlü davranıştan sorumlu olduklarını anlatmakla beraber bazı davranışlarının ezelden Allah tarafından takdir edildiğini hatırlatmışlardır.

İnsanlara sunulan iyi ve kötü yol seçenekleri onları hem sorumlu kılmış hem de belirlenen sınırları aşmayanlar mükâfat ile müjdelenmiştir. İnsanın bu iyi ve kötü yollar karşısında iradesinin sınırları bazı problemlere sebep olmuştur. Allah'ın insanlar için yollar belirlemesi bazı fiilleri yapmaya bazılarını ise yapmamaya yönlendirmesi, insanın işlemekte olduğu fiiller üzerinde ne kadar irade sahibi olduğu tartışılmıştır. İslam ilim geleneğine bakıldığında bu meselenin Hz. Muhammed (s.a.v.)'e sorulduğunu ve bu meselenin en yakın sahabeler Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer tarafından bile tartışıldığı görülür.

Hz. Peygamberin vefatından sonra İslam topraklarının genişlemesi yeni din ve inançlarla karşılaşılması sonucu yeni soruların ve sorunların ortaya çıkmasıyla bu konu, yeniden gün yüzüne çıkmıştır. Aynı zamanda ilk dönem özellikle Cemel ve Sıffin savaşları sonrası meydana gelen itikadî tartışmalar neticesinde bu tür konular gündeme gelmiştir. Fırkaların itikat olarak belirledikleri konular zamanla değişik konuların eklenmesiyle çoğalmıştır. Cehmiyye, Cebriyye ve Kaderiyye olarak bilinen fırkalar kader ve insanın fiilleri konularında ilk fikir ayrılıklarını ortaya çıkarmışlardır. Bu fırkalar içerisinde Mu'tezile diğerlerinden farklı olarak aklı ön planda tutarken bütün konularda fikir beyan etmeye de çalışmışlardır. Daha sonra kelâm ekolleri olan Eş'arî ve Maturidî'nin beyanlarıyla tartışmalı olan birçok konu da izaha kavuşturulmuştur.

Kelâmcılar tarafından kader başlığı altında ele alınan kulların fiilleri, irade hürriyeti, hidâyet ve dalâlet meseleleri daha sonraları müstakil konular olarak üzerinde konuşulmaya başlandı. Hidâyet ve dalâlet meselesi Kur'ân-ı Kerîm'de ve Peygamberimizin hadislerinde yer aldığı için konunun ana dayanak noktaları Kur'an ve sünnet olmuştur. Mu'tezili âlimler ayet ve hadislerden hidâyet ve dalâlet konusu hakkında yorum yaparken akli merkeze alarak te'vil yoluna gitmişler. Fakat Mu'tezili âlimler her konuda sadece akli merkeze almamış sıkça nakle başvurmuşlardır. Eş'arî âlimlerine gelince onlar ayetlerin zahirlerinden yola çıkarak konuyu izah etmeye çalışmışlardır. Eş'arî'ler Mu'tezile'den farklı olarak ayetleri yorumlarken nakil/akıl dengesinde nakli öncelmişlerdir.¹

İtikadî fırkaların kelâmî konuları ele alırken izledikleri usûller birbirinden farklı olmuştur. Bunun neticesinde konuların izahatları farklı şekillerde yapılmış ve bu farklılıklar ciddi fikir ayrılıklarına sebep olmuştur. Eş'arî ve Mu'tezile mezhep âlimleri de bu farklı usûllerden dolayı birbirlerine sürekli reddiyeler yazmışlardır. Ele almaya çalıştığımız hidâyet ve dalâlet konusu diğer konular gibi bu mezhepler tarafından farklı şekillerde izah edilmişlerdir.

Hidâyet ve dalâlet konusunda zihinleri meşgul eden birçok husus geçmişten beri tartışılmalıdır. Kader bağlamında gündeme gelen bu konunun en önemli sorunu kulların fiilleri konusunda nasıl bir irade ve sorumluluğa sahip olduklarıdır. İnsanoğlu, Allah'ın emirleri karşısında nasıl bir tavır içerisinde olması gerektiği ve Allah'ın kulları için önceden takdir ettiği kader içinde nasıl bir yol izleyeceğini hep sorgulamıştır. Külli ve cüz'i irade arasında kulun pozisyonunu belirleyen etkenler mezhepler tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bu konudaki ayet ve hadisler aynı şekilde birbirinden çok farklı şekillerde anlaşılıp izah edilmiştir. Güncelliğini koruyan bu konuda sürekli yeni soruların zihne takılacağı ve bundan dolayı da yeni cevaplara ihtiyaç duyulacağı önem arz etmektedir.

Çalışmamızda bu konuyla alakalı Zemahşerî (ö.538/1144) ve Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210)'nin görüşlerini ele almaya çalıştık. Hidâyet ve dalâlet meselesinde

---

¹ İsmail Şık, "Eş'arî'nin Mutezile'den Ayrılmasının Nedenleri Üzerine Bir Deneme", *Çukurovar Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, 4(1), 2004.

Zemahşerî'nin eserlerine baktığımızda onun kulun fiilleri işlemedeki gücünü öncelediğini ve konuyla ilgili argümanları bu minvalde te'vil ettiğini görüyoruz. O mezhebinin görüşleri doğrultusunda hareket ederek Allah'ın verdiği hidâyeti kulun iradesine bağlarken Allah'a izafe edilen dalâleti ise adl prensibi gereği kulun kendi iradesine bağlamaktadır. Konuyla alakalı diğer yorum sahibi Râzî de mezhebinin görüşlerini takip ederek hidâyet ve dalâletin asıl failinin Allah olduğunu bu konuda kulun iradesinin Allah'ın irade etmesine bağlar. İki âlimimiz hidâyet ve dalâlet kavramlarının farklı kullanımlarını mezhebi prensipler içerisinde te'vil ederler.

Bu çalışmada, hidâyet ve dalâlet meselesi İslam ilim tarihinde ön plana çıkan Mu'tezile ve Eş'âri mezheplerinin iki âlimin konuyu izah etmede izledikleri metodu ele almaya çalıştık. Konumuzla alakalı saha taraması sonucu elde ettiğimiz kaynakları metin analizi yardımıyla ortaya koymayı hedefledik. İnterdisipliner olan konumuzun ana kavramlarını etimoloji yönünden ele aldıktan sonra analitik yöntemiyle konunun bütün parçalarını bir araya getirmeye çalıştık. Görüşlerini incelediğimiz iki âlimimizin öncelikle mezheplerinin temel görüşleri incelenip sonra onların konu hakkındaki görüşlerini ele aldık. Bu çalışmanın temel konusu inanç olması sebebiyle ilk olarak tartışmaya konu olan ayet ve hadis lafızlarından yola çıkarak ana konuya değinilmiştir. Bu minvalde âlimlerin konuyu izah etmek için kullandıkları argümanlar da ele alınıp kıyaslanmıştır.

Çalışmamızın ilk kısmında Mu'tezilî âlim Zemahşerî'nin konuya dair fikirlerini inceledik. O, hidâyet ve dalâlet konusunda bazen mezhebinin görüşlerini benimserken bazen de kendisi farklı bir görüş beyan eder. O, hidâyet ve dalâlet meselesini genellikle ayetlerin dil ve üslûbu üzerinden ele alıp kendi mezhebinin yorumu doğrultusunda te'vil etme yoluna gider. Ayrıca o, hidâyet ve dalâlet konusunda ayetlerde ki kullanımların yanı sıra bazen de Arap şiirlerinden deliller getirerek iddialarını destekler. Eş'arî mütekellim Râzî ise kendi mezhebinin görüşleri doğrultusunda hareket etmesine karşın taassupça bir tavırdan kaçarak bazen mezhebini eleştirmiştir. Hatta bazen muarızı olan Mu'tezile'ye hak vererek onların görüşlerine katıldığını söyler. Râzî, hidâyet ve dalâlet konusunda müstakil konu başlıkları açmakla beraber kader, kulların fiilleri ve irade hürriyeti altında da bu konuya dair izahatlar da bulunur. Râzî hidâyet ve dalâlet konularında ayetler

üzerinde yorum yaparken sadece kendi mezhebini görüşlerini ya da kendi görüşlerini aktarmakla kalmayıp çoğu yerde diğer fırkaları özellikle Mu'tezile'nin görüşlerine değinip onlara itiraz eder.

Hidâyet ve dalâlet konusunu ele alırken konun tarihsel sürecini göz önünde bulundurarak zaman içerisinde hangi zeminlerde tartışıldığını incelemeye çalıştık. Sadece iki mezhebin sınırları içerisinde kalmayarak diğer mezhep ve âlimlerin konuyla alakalı görüşlerini görmeye çalıştık. Konumuzun birçok meseleyle ilişkili olması hasebiyle geniş bir izahtan kaçınarak konuyla alakalı bağlantılı meselelere değinmeye çalıştık. Zemahşerî ve Râzî'nin konuya dair tespitlerini incelerken, öncelikle onların mensup olduğu mezheplerin genel görüşlerine yer vermeye çalıştık. Burada hidâyet ve dalâlet meselesinin hem tarihsel serüvenini hem de iki farklı şekilde yorumlanmasını izah etmeye çalıştık.

Ana kaynaklar olarak ele aldığımız *el-Keşşâf* ve *Mefâtihu-l Gayb* eserlerine baktığımızda konumuzun işleniş biçiminin farklılıklarını gördük. Konumuzun alt başlıklarını iki âlimin eserlerinde eşit bir şekilde işlemeye çalıştık fakat âlimlerimizin aynı konuları ele almadıklarını gördük. Hidâyet ve dalâlet meselesinde Allah'a ve kula izafet konusunda âlimlerimiz genellikle görüş beyan etmişlerdir. Fakat diğer konu başlıkları ile alakalı ise farklı konular ele almışlardır. Konuyu incelerken *el-Keşşâf*'ta hidâyetin, lütuf ve tevfiğ üzerinden izah edildiğini; *Mefâtihu-l Gayb* 'ta ise hidâyetin iman, şerh ve meşiet ile bağlantılı olarak işlendiğini gördük. Dalâlet konusunda ise iki eserde çoğu konu ortak işlenmesine karşın, *el-Keşşâf*'ta dalâlet hızlan ile ilişkilendirilirken *Mefâtihu-l Gayb* 'ta ise dalâlet küfür ile ilişkilendirilmiştir.

Çalışmamızı *el-Keşşâf* ve *Mefâtihu-l Gayb* eserleri üzerinde yoğunlaştırdık. Fakat kavramsal çerçeve ve bazı konuların geniş izahı için âlimlerimizin diğer eserlerinden de yararlanmaya çalıştık. Özellikle Zemahşerî'nin kelâmi görüşlerini toplu olarak verdiği *el-Minhac fi Usûli-d-Din* eseri onun görüşlerini anlamamıza yardımcı oldu. Râzî'nin hidâyet ve dalâlet hakkındaki görüşlerine tefsirinde uzunca yer vermiştir. Bununla beraber kelâma dair görüşlerinin ele alındığı *Me'âlimü Usûli'd-Din* adlı eseri ve birçok kaynak ve tezden istifade etmeye gayret gösterdik.

Konumuz olan hidâyet ve dalâlet meselesi hakkında yeni sorular sorulmaktadır. Günümüzde özellikle ülkemizdeki kitaplara baktığımızda genellikle bu konu hakkında sorulan sorulara Mâtûrîdî mezhebinin görüşleri doğrultusunda cevaplar verildiğini görmekteyiz. Bu cevapların zaman zaman yetersiz kaldığı görülmektedir. Bu sebeple soruların farklı iki mezhebin yaklaşımıyla incelenmesi konuyla alakalı cevaplara katkı sunacağı kanısındayız. Ayrıca konuyla alakalı mezhepler tarafından yapılan yorumlar genellikle mezheplerin ilk dönemlerinde verilen cevaplar olmuştur. Biz çalışmamızda ele aldığımız eserler zaman açısından günümüze daha yakın olan mezheplerin olgunlaşmış olduğu dönemlerindeki yorumlarını incelemeyi daha uygun bulduk. Konumuzu bu şekilde ele almamız konuyu daha geniş bir perspektiften inceleme fırsatı sunacağını ve konuyla alakalı çalışmalara katkı sağlayacaktır.

Çalışmamızda hidâyet ve dalâlet konusunun farklı ele alınış biçimleri ile konuyla alakalı kavramların farklı kullanımlarını incelemeye çalıştık. Bu konuyu işlerken gayemiz iki farklı mezhebin hidâyet ve dalâlet konusundaki yorumlarını ve bu iki mezhebin konu bağlamında sorulacak sorulara verdikleri cevapları toplu bir halde incelemeye çalışmak oldu. Konunun geçmişten bugüne kadar güncelliğini koruması ve üzerinde ciddi tartışmaların yaşanmasından dolayı üzerinde durulması gereken bir konu olduğu kanısındayız. Bu konu ele alınırken farklı görüşleri referans alarak mukayese etmek belli bir mezhebin ya da âlimin penceresinden bakma sınırını aştığı için daha sağlıklı sonuçlar verdiğini gördük.

1.EL-KEŞŞÂF'TA HİDÂYET VE DALÂLET

1.1. Zemahşerî ve El-Keşşâf

Tam adı Ebül'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî olan Zemahşerî, 27 Receb 467 (18 Mart 1075) tarihinde Hârezm'e bağlı günümüzde ise Türkmenistan'ın Daşoğuz ili Köroğlu kasabasının sınırları içerisinde bulunan Zemahşer'de doğmuştur.² Mekke'de uzun zaman kaldığı için kendisine Allah'ın komşusu anlamına gelen Cârullah lakabıyla da anılmıştır. Kökeni hakkında farklı yorumlar yapılsa da araştırmalara göre onun döneminde Hârizm bölgesinde Türklerin çoğunlukta bulunması sebebiyle Türk olduğu sanılmaktadır.³ Ömrünün büyük bir kısmını devlet adamlarının kendisine büyük bir makam vermesi için onların yanında geçiren Zemahşerî gördüğü bir rüya üzerine bu tavrından vazgeçtiği söylenir. Fıkıhta Hanefî olan Zemahşerî, Mu'tezilî hocalardan çokça ders aldığı için Mu'tezilî görüşleri benimseyip eserlerine yansıtmıştır. Geçirdiği bir hastalık sebebiyle ayağı kesilmiş fakat insanların onun hakkında yanlış düşünmesini engellemek için uzun elbise giymiştir. Ayağının sakatlığı dolayısıyla babası tarafından terziliğe yönlendirilen Zemahşerî bu mesleği yapamamış ilimdeki ısrarı üzerine ilim tahsil etmiştir.⁴ Yaşadığı dönemde geçirdiği birçok hastalık, yoksulluk ve sıkıntılara rağmen ilim tahsilinden vazgeçmemiştir.⁵ Mekke, Medine, Bağdat, Horasan ve Hârizm bölgelerinde Fıkıh, Hadis, Nahiv ile beraber Edebiyat gibi ilimler tahsil etmiş ve birçok ilim talebesi yetiştirmiştir. Ayrıca ilim talebesi seçerken titiz davrandığı gibi icazet verdiği dönemde de aynı hassasiyetleri taşımıştır.⁶

Özellikle Bağdat'taki Nizamiye medresesi onun ilmi hayatında çok önemli bir yere sahiptir. Bu ilim merkezlerinde birçok âlimin derslerine katılan Zemahşerî'nin ilmi kişiliğinin gelişmesinde en önemli katkı dönemin büyük

---

² İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, (23. Baskı), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2012, 291-293.

³ Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Harizmi. *el-Keşşaf an Hakaiki Ğavamidi't-Tenzil ve Uyunu'l-Ekavil Fi ucuhi't-Te'vil*, (Edt. Murat Sülün), İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, I, 42-44.

⁴ Mehmet Altın, *Mutezile Görüşüne Temel Teşkil Eden Ayetlerin Tahlili*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2008, 20.

⁵ Zemahşerî, *Keşşaf tefsiri*, I, 42-44.

⁶ Fahreddin er-Râzî, Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-Ğayb (et-Tefsîri'l-Kebîr)*. (nşr.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire, 1934, IV, 152.

âlimlerinden sayılan Mu‘tezilî Ebû Mudar Mahmûd ed-Dabbî (ö.508/1114)’ye aittir.⁷ Zemahşerî’nin Mu‘tezile düşüncesinin gelişmesinde Zeydî-Mu‘tezilî müfessir, Fıkıh ve Kelâm âlimi Hâkim el-Cüşemî (ö.494/1101) ile kendisine hocalık, tefsirde ise öğrenci olan Rükneddin İbnü’l-Melâhimî (ö.536/1141)’den de bahsedilir.⁸

Arapça dil bilgisi olarak derin bir nahiv, sarf ve belagat bilgisine ulaşmıştır.⁹ Kelam, Fıkıh, Tefsir, Hadis, Nahiv, Belagat ve Lügat alanlarımda altmış küsur kitap yazan Zemahşerî’nin en önemli eseri hocalarının ısrarı üzerine 2 yıl gibi kısa bir sürede dirayet usulüyle yazdığı *el-Keşşâf* tefsiridir. Keşşâf olarak bilinen tefsirinin tam adı el-Keşşâf ‘an Hakâiki’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl’dir. Mekke’ye ikinci gelişinde Mekke emiri Ali b. Hamza b. Vehhâs’ın da teşvikiyle yazmıştır. Kitabın mukaddimesinde tefsir yazmanın zorluğunu belirterek müfessirin Arap dili ve Belâgatinde, Meânî, Bedî ve Beyan ilimlerinde derin bir vukufiyete sahip olması gerektiğini savunur. Bunun yanında diğer ilimlerde de bilgi sahibi olması, zihnî melekelerinin ve sezgi yeteneğinin güçlü olması, çalışma disiplinine sahip bulunması gibi özellikler taşıması gerektiğini belirtmiştir.¹⁰ Bu eserde özellikle dil özelliklerini temel alarak bir tefsir yazmaya çalışmıştır. Fakat ayetleri tefsir ederken Kelam, Fıkıh ve Hadis gibi alanlardan da sıkça istifade edip ayetlerde geçen kavramlarla ilgili konularda bazı açıklamalarda bulunmuştur.¹¹ Ömrünü ilim tahsil etmekle geçiren Zemahşerî, ömrünün son yıllarına kadar ilimle meşgul olmuş 66 yaşında icazet alarak ilim ehli olmaktan geri durmamış. Zemahşerî 9 Zilhicce 538(13 Haziran 1144) tarihinde Özbekistan sınırları içerisinde kalan Cürcaniye’ye bağlı Ürgenç’te 69 yaşında vefat etmiştir.¹²

---

⁷ Zemahşerî, *Keşşaf tefsiri*, I, 42-44.

⁸ Zemahşerî, *Keşşaf tefsiri*, I, 42-44.

⁹ Altın, *Mutezile Görüşüne Temel Teşkil Eden Ayetlerin Tahlili*, 20.

¹⁰ Hasan Çekerek, *Zemahşerî’de Kulların Fiilleri Meselesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2019, 7-8.

¹¹ Ali Özek, “Keşşâf”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), XXV, 330.

¹² Mustafa Öztürk ve Mehmet Suat Mertoğlu, “Zemahşerî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013) XLIV, 235.

1.2.Hidâyet

Kur'ân-ı Kerîm'de hidâyet anlamında kullanılan birçok kelime vardır. Bu kelimeler hedâ kökünden türemiştir.¹³ Hedâ kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'de müştaklarıyla birlikte 350 küsur kullanımı mevcuttur.¹⁴ Esmâ-i Hüsnâ'dan olan el-Hâdî ismi de bu kökten türemiştir.¹⁵ Allah kendi zatı için hüda ismini kullanırken kulların fiilleri içinse ihteda fiil kalıbını kullanır.¹⁶ Hidâyete erdirilmiş anlamında kullanılan mehdi kavramı ve hidâyete ermiş, doğru yolu bulmuş kişi için kullanılan mühtedi kavramı da aynı kökten gelir.¹⁷

Lügatta doğru yola girmek, kurtulmak, rehberlik etmek¹⁸ ve matluba ulaştırın şeyi göstermek¹⁹ manalarında kullanılır. Hidâyet kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de beyan, İslam dini, İman, Davetçi, Yol İşaretleri, İlahi Kitaplar ve Resuller, İrşad ve İmamet gibi manalarda kullanılır.²⁰ Hidâyet kelimesi farklı kullanımları olmasının yanı sıra çalışmamızda üzerinde duracağımız bağlamda Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'a veya kula atfedile bilinmektedir.²¹ Hidâyet kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de geçtiği ihteda, mühtedi ve mehdi kalıplarıyla hadislerde de geçmektedir.²² Sehl İbni Sad(r.a.)'tan rivayet edildiğine göre Nebi (s.a.v.) Ali (r.a.)'a şöyle dediği rivayet edilir: Allah'a yemin olsun ki insanlardan birinin senin elinle hidâyete ermesi, dünya da en kıymetli olan kırmızı tüylü develerden daha kıymetlidir.²³

---

¹³ İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali El-Ensâri er-Rüveyfî. *Lisânul Arap*,(3. Baskı), (Beyrut, Darussadır, 2011), "hdy" , 353.

¹⁴ Muhammed Fuad Abdalbaki, *el-Mu'cemü'l-Müfrehes li Elfazı'l-Kur'ani-l-Kerîm*, (6. Baskı) (Beyrut, Dar al-Marefah, 2009),"hdy", 742-744.

¹⁵ Gazzâlî, Hücçetü'l-İslam Ebû Hâmid Muhammed bin Muhammed bin Ahmed et-Tusi. *el-Maksadü'l-Esnâ fi Şerhu Esmâ'illâhi'l-Hüsnâ*,(5. Baskı), Darul İbni Hazm, Lübnan, 2003, 146.

¹⁶ Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredat fi Garibi'il Kur'ân*, (3. Baskı), Kahraman Yayınları, İstanbul, 1986, 787.

¹⁷ İsfahânî, 787.

¹⁸ İbn Manzûr,"hdy", XII, 353.

¹⁹ Seyyid Şerif el-Cürçani, Ebü'l Hasen Ali b. Muhammed b. Ali. *et-Tarifât*, (çev:Arif Erkan) İstanbul, Bahar Yayınları, 1997, 250.

²⁰ Ramazan Altıntaş, *Kur'an'a Göre Hidâyet ve Dalâlet*, (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1993, 48-58.

²¹ Bk. Bakara, 2/26, Maide, 4/67, Araf, 6/178, Yunus, 10/108

²² Yusuf Şevki Yavuz, "Hidâyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), XVII, 73/77

²³ Buhari, "Sahabenin Fazileti", 1382.

Hidâyet kavramı sadece Kur’ân-ı Kerîm için değil diğer ilahi kitaplardan Tevrat için de kullanılmıştır. Kur’ân-ı Kerîm’de: “*Şüphesiz biz Tevrat’ı indirdik. Onda hidâyet ve nur vardır.*”²⁴ İlahi kitapların insanları ilahi kurtuluş olan hidâyete ulaşma işlevi tarihte hep devam ede gelmiştir. Allah’ın gönderdiği vahiyler insanların doğru yolu bulması için birer kaynak olmuşlardır. Tevrat aynı şekilde gönderildiği dönemde insanlar için aynı işlevi görmüştür. Burada Allah, bu hakikate atıfta bulunmaktadır.²⁵ Hidâyetin artıp eksilme hususunda Kur’ân-ı Kerîm’de atıflar vardır. Onların başından geçenleri şimdi sana gerçek hâliyle anlatacağız: “*Bunlar öyle yiğitlerdi ki Rablerine iman etmişler, Biz de onların hidâyetini artırmıştık.*”²⁶

Hidâyet kavramı dalâlet kavramıyla beraber İslam düşünce tarihinde gündemi meşgul eden kader, kulların fiilleri, irade hürriyeti gibi üzerinde daha çok durulan konularla beraber ele alınmıştır. Bu konular İslam ilim geleneğinde daha çok Kelâm ilmi alanında tartışılmaya açılmış ve üzerinde çok ciddi farklılaşmalara yol açacak derinliklere inilmiştir. Kelâmî tartışmaların ortaya çıkmasıyla oluşan fırkaların tartışmaya açtığı ilk konulardan biri olan hidâyet ve dalâlet konusu tarihi süreç içerisinde güncelliğini hep devam ettirmiştir.²⁷

Mezhepler tarihinde bu konudaki ilk tartışmalar Gâylan ed-Dımaşki (ö. 120/738), Ca’d b. Dirhem (ö. 124/742) ve Ma’bed el Cühenî (ö. 83/702) tarafından yapılmıştır.²⁸ Eş’arî’nin (ö. 324/935-936) ve onun mezhebine mensup âlimler hidâyet ve dalâlet konusunu eserlerinde müstakil bir başlığa yer vererek işlemişlerdir. “Mâturîdî’nin düşünce sisteminde Allah, hikmetini ancak kendisinin bildiği bir hakikate binaen evreni yaratmış, nimet ve külfet dengesine göre insanı mükellef kılmış ve kullarına olan lütüfkârlılığının bir işareti olarak onlara hidâyet yolunu göstermiştir. Mâturîdî’ye göre hidâyetin kaynağı, merkezinde bilgiye dayalı aklın olduğu kalptir. İnsan, kalbi sayesinde iman ve aklederek hidâyete ulaşır.”²⁹ Hasan el-

---

²⁴ Maide, 5/44

²⁵ Yavuz, “Hidâyet” (XVII, 73/77)

²⁶ Kehf, 18/13

²⁷ Cafer Karadaş, *Ana Hatlarıyla Kelam Tarihi*, (2. Baskı), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014, 62-64.

²⁸ İlyas Üzüm, “Kaderiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), XXIV, 64.

²⁹ Harun Çağlayan, *Etik Açısından Maturidinin Hidayet Anlayışı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, 179.

Basri'nin (ö. 110/728) meclisinde ayrılarak Mu'tezile mezhebini oluşturan âlimler bu konuyu farklı bir bakış açısıyla ele almışlardır. Daha öncede değindiğimiz üzere tarihi kronoloji temel alınarak konuya Mu'tezilî âlim olan Zemahşerî'nin görüşleriyle başlayacağız.

Zemahşerî'nin tefsiri Mushaf sırasına göre yazılmış bir tefsirdir.³⁰ Hidâyet konusundaki görüşlerine Fatiha suresinden itibaren değinmeye başlar. Hidâyet kelimesinin kökünden türetilmiş olan ve bizi ulaştır manasına gelen ihdina kelimesi üzerinde duran Zemahşerî, bu kelime ile murat edilen hidâyetin kişinin Allah'tan yardım dilemesi ve kişinin hidâyeti bulma yönündeki çabasını ortaya koymasını olarak izah eder. Burada ki görüşünü "*O doğru yolda gidenlerin hidâyetlerini arttırmaktadır. Ve uğrumuzda didinip çalışanları biz elbette yollarımıza ulaştırırız.*" ayetlerdeki kullanımlara atfederek temellendirir.³¹

Zemahşerî "*Muttakiler için hidâyettir.*"³² ayetinde geçen hüden kelimesi üzerinde durur ve burada kullanılan hüden kelimesinin Fatiha süresinde geçen ihdina kelimesine yaptığı yorumun aynısını destekler nitelikte açıklama yapar. Bu ayette geçen hüden kelimesinin kişinin doğru yolu bulması için gereken kılavuzluk ve rehber anlamında kullanıldığı beyan eder. Ayrıca muttakiler için hidâyettir cümlesi üzerinde durur ve burada konuyu izah eder. Kur'an'ın sadece muttakiler için mi hidâyet olduğu sorusuna cevap verir. Ona göre sapkınlar iki gruba ayrılır kalpleri mühürlenmiş olanlar ki bunlar hidâyete eremezler. Diğer bir grup ise hidâyete erme ihtimali bulunanlar ki bunlarda hidâyeti istemeleri mesabesinde bulma ihtimalleri vardır demektedir. Burada Allah tüm insanlar ya da mü'minler için değil muttakiler için ifadesi kullanmakla birçok hikmeti bir cümlede toplamıştır şeklinde bir yorum yapar.³³

Zemahşerî'nin hidâyet konusundaki görüşleri çoğu yerde mezhebinin görüşleriyle birebir örtüşmektedir. Fakat Mu'tezile mezhebinin hidâyet ve dalâlet konusunu kulların fiilleri bağlamında ele almasına karşın o bu konuya ancak dolaylı

---

³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I, 23.

³¹ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I,92; Bk: Muhammed, 47/17, Ankebut, 29/69

³² Bakara, 2/2

³³ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I, 132-134.

yoldan değinmiştir. Mu'tezile ekolü kulların fiillerini yaratma kavramıyla ifade ederler. Fakat Allah'ın yaratmasıyla insanın yaratması arasında birçok açıdan farklı olduğunu dile getiriler.³⁴ Zemahşerî'nin bu konudaki görüşleri ise ileride hidâyetin kula izafeti ve hidâyetin meşiet ile ilişkisi başlıkları altında ele alınacaktır.

Hidâyet kavramının Kur'ân literatüründeki birçok kullanımından biri de hidâyet karşılığında dalâleti satın alma ifadesidir. “*Onlar hidâyet karşılığında dalâleti satın alanlardır.*”³⁵ Zemahşerî bu ayette geçen satın alma meselesinin istiare yoluyla anlatılmış olduğunu söyler. Hidâyeti bulamamış kişinin dalâleti satın alması ise fitrata uygun olan dini seçmenin kolaylığını bırakıp kendi iradeleriyle küfrü tercih etmeleri olduğunu söyler.³⁶

Hidâyet kavramının bir manası da İslam dini anlamına gelmesidir. Bu kullanım hakkında Zemahşerî şu ayetten istidlal getirir. “*Sen onların dinine uymadıkça, Yahudiler ve Hristiyanlar asla senden razı olmazlar! ‘Hidâyet, (size özgü değildir) Allah'ın hidâyetidir.’ de.*”³⁷ Ona göre bu ayette geçen hidâyet kelimesinin konumuz bağlamında olan Allah ve ya kula izafeti değil hak yol manasında yani İslam dini olarak kullanıldığını söyler.³⁸

Allah, Kur'ân-ı Kerîm'de hidâyet kavramını bazı konuların ehemmiyetine dikkat çekmek için onlara atfeder. “*Ramazan ayı ki, insanlara doğru yolu gösteren, hak ile bâtılı birbirinden ayırmanın apaçık delilleri olan Kur'ân o ayda indirilmiştir.*”³⁹ Zemahşerî buradaki hidâyet kavramının kullanımını Kur'ân'ın bir sıfatı olarak ele alır. Ona göre burada hidâyet Kur'ân'ın kılavuzluk yapması manasına vurgu yapmak ve Kur'ân-ı Kerîm ayetlerinin inanç bağlamında kendisini

---

³⁴ Tefâtânî, Sa'düddin Mes'ûd b. Fahriddin Ömer b. Burhaniddin Abdillâh el-Harevi el-Horasani. *Kelâm İlmi ve İslam Akaidi*, (Çev: Süleyman Çelebi) İstanbul, Dergâh yayınları, (10. Baskı) 1982, 79.

³⁵ Bakara, 2/16

³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I, 212.

³⁷ Bakara, 2/120

³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I, 494.

³⁹ Bakara, 2/185

takip eden kimseler için hidâyet sebebi olmasına dikkat çekilmiştir. Ona göre Allah kuluna bazı vesileler ile hidâyeti bulmasını kolaylaştırır.⁴⁰

Hidâyetin Kur'ân-ı Kerîm'de müstakil bir manada herhangi bir şeye izafe edilmeden kullanıldığı ayetlerde vardır. Fakat bu kullanımlar çoğu zaman bir şeye izafe edilerek açıklanmıştır. "...*Ve her kavmin bir kılavuzu vardır*".⁴¹ Zemahşerî buradaki hidâyet hakkında, her kavmin onları doğru yola götüren tek bir hükümdarı olabileceğini onun da ancak Allah olabileceği şeklinde yorumlar. Peygamberlerin insanları hidâyete yönlendirmede sadece tebliğci oldukları zoraki hidâyetin ise sadece Allah'ın zatının yapabileceği bir şey olduğu hatırlatır.⁴²

Hidâyet kavramının Kur'ân-ı Kerîm'de izafe edildiği kavramlardan biri de vahiydir. İnsanlara bir hidâyet geldiğinde onları iman etmekten alıkoyan; "*Allah elçi olarak bir beşer mi göndermiş yani?*" demelerinden başka bir şey değildir.⁴³ Zemahşerî bu ayette geçen hidâyetin insanlara Peygamberler aracılığıyla gönderilen vahiy olarak ele alır. Ona göre Kur'ân-ı Kerîm insanların hidâyeti bulması için, içinde hidâyete götürücü deliller bulunması yönünden hidâyete ulaştıran bir vasıta şeklinde anılmıştır.⁴⁴

Zemahşerî'ye göre hidâyet kavramı tek bir anlamda kullanılmadığı için bu kavram kullanıldığı yerde kendi bağlamında ele alınması lazımdır. Hidâyetin kula ya da herhangi bir şeye atfedilmesi onun önemine binaen gelmiştir. Ona göre hidâyetin Allah'a izafet edildiği ayetlerin genelinde bu yaklaşım gibi bir anlam çıkmaktadır. Bu kullanımların farklı izahları için hidâyeti ilişkilendirdiği konularda daha ayrıntılı işleyeceğiz.

1.2.1. Allah'a İzafeti Açısından

Hidâyetin izafe edildiği en önemli konu hidâyetin Allah'a izafe edilmesidir. Hidâyet konusunda yapılan tartışmalara bakıldığında Allah'a izafe edilme konusu sürekli ilk konu olarak ele alınmıştır. Bu konu da Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile arasında

---

⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I, 616.

⁴¹ Rad, 13/7

⁴² Zemahşerî, *el-Keşşaf*, III, 724.

⁴³ İsrâ, 17/94

⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, III, 1184.

tam zıt bir bakış açısı mevcuttur.⁴⁵ Hidâyeti var eden, insanları ona yönlendiren ve nihayetinde hidâyetle insanları kurtaran bizzat Allah'ın kendi zatı olması gibi konularda Zemahşerî te'viller yapar. O, hidâyetin Allah'a ve diğer kavramlara izafe edildiği yerlerde yaptığı izahlarla hidâyetin kulun kendi çabasına bağlı olduğunu, Allah'a isnat edilen hidâyetin ise Allah'ın yardımının çeşitleri olarak te'vil etmeye çalışır.⁴⁶

Kur'an-ı Kerîm'de hidâyet bazı ayetlerde açıkça Allah'a izafe edilir. Allah'a izafe edilen hidâyetin Mu'tezile tarafından farklı yorumlanmıştır.⁴⁷ Zemahşerî de hidâyetin Allah'a isnadı konusunda mezhebinin yorumunu tercih eder ve ayetleri aynı minvalde te'vil eder. “*Bunların yüz çevirmeleri sana ağır geliyorsa haydi yapabiliyorsan, yerin içinde bir tünel aç yahut göğe bir merdiven daya da onlara bir mucize getir! Allah dileseydi, onları doğru yolda birleştirirdi.*”⁴⁸ Zemahşerî bu ayetin yorumunda Peygamberimizin Mekkeli müşriklerin hidâyeti bulması için üstün bir çaba göstermesine rağmen onların İslam'a girmemelerinden dolayı duyduğu üzüntü üzerine indiğini söyler. Ayette geçen hidâyetin Allah'ın dilemesi meselesinde ise Allah'ın hikmetli iş yapmasına bağlamaktadır. Allah'ın işleri hikmete tabi kılmasından dolayı Peygamberin kendi başına kimseyi hidâyete erdiremeyeceğini bu ayetteki hidâyeti isteme olayını da müşriklerin mucize beklentisinden dolayı indiğini söyler.⁴⁹ Zemahşerî bu ayette geçen ifadelerden akla ilk gelen hidâyetin Allah tarafından kullara verildiği anlamını tercih etmeyip te'vil eder.

Allah'a izafet edilen hidâyet bazı ayetlerde geçmiş kavimlerin durumları üzerinden onların hidâyete erdirildiği şeklinde vurgulanır. “*Semud ehline gelince, onları doğru yola ulaştırdık, ama körlüğü hidâyete tercih ettiler ve sonuçta, onları çarpıp yıkan o aşağılık azap kendilerini yakalayiverdi!*”⁵⁰ Zemahşerî bu ayeti açıklarken tefsirinde kullandığı soru sorup cevap verme tarzında; hidâyetin Allah'ın

---

⁴⁵ el-Bağdadi, Ebu Mansur Abdulkadir. *Mezhepler Arasında ki Farklar (el-Fark Beynel Firak)*, (10. Baskı), (çev: Erhem Ruhi Fığlalı), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, 145.

⁴⁶ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, V, 316.

⁴⁷ Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (3. Baskı), (çvr: Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara, Umran Yayınları, 294; Belhî, Ebu Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud. *Kitabu'l-Makâlât ve me'ehu Uyunu'l-Mesail ve'l-Cevabat*, (thk., Hüseyin Hansu, Racih Kurdi, Abdulhamid Kurdi), Nşr, Kuramer, Daral Fath, Ürdün, 2018, 349.

⁴⁸ Enam, 6/35

⁴⁹ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II, 634.

⁵⁰ Fussilet, 41/17

elinde olduğuna bu ayet delil değil midir? şeklinde bir soru sorar ve cevap verir. Ona göre hidâyete erdiririm demek Allah'ın kişiyi hidâyete ulaştırması değil, Allah'ın hidâyeti isteyenine doğru yolun sonucunu nasip etmesidir. Yani hidâyeti kişinin istemesiyle doğruyu bulup mükâfata ulaşması olarak izah eder.⁵¹

Allah'a nispet edilen hidâyet bazen kendisine izafe edilen kavram, kendisine sebep olarak kabul edilir. “ ...*Kalplerinde şüphe ve nifak hastalığı bulunanlarla Allah'tan gelen gerçekleri örtbas edenler de: 'Allah bu örnekle anlatmak istedi?' desinler. Böylece Allah doğru yoldan çıkmak isteyeniyi saptırır, doğruya ulaşmak isteyeniyi ise de doğru yola eriştirir...*”⁵² Zemahşerî bu ayetteki hidâyete erdirme işini Allah'ın bütün işleri bir hikmetle yaptığını ve bu hikmetin de Mü'minler tarafından bilindiği için her işe hikmet nazarıyla bakmakta olduklarına işaret ettiğini iddia eder. Bu hikmet gereği her ayet ve olay mü'minlerin hidâyetini arttırdığı gibi kâfirlerinde bu hikmet nazarından mahrum olmalarından dolayı küfürlerini arttırdığını söyler.⁵³

Hidâyetin Allah'a nispeti konusunda “*O seni dalâlette bulup hidâyete erdirmedi mi?*”⁵⁴ ayeti üzerinden izahatlar yapan Zemahşerî bu ayette geçen hidâyete kelimesinin Hz. Peygamberin, İslam ve Müslümanlara hidâyette öncülük etmesidir der. Peygamberin İslam'dan önce şeriattan habersiz olmasından dolayı yolunu kaybetmiş şaşkınlık içerisinde olduğu bundan dolayı vahiyle bu giderilmiş olmasıdır diye yorumlar.⁵⁵ Bu konuda zikrettiğimiz ayetler ve bunlara benzer ayetlerden hidâyetin Allah'a nispeti konusunun tartışıldığını görüyoruz. Burada Zemahşerî mezhebinin adl prensibinden hareketle konuya getirdiği yaklaşımı benimser. Mu'tezile ekolü kulların kendi fiillerini yaratma konusunda hür olduklarını bu yüzden hidâyete ulaşmayı kulların kendi çabasına bağlamasının adalet prensibine

---

⁵¹ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, V, 1112.

⁵² Müddesir, 74/31

⁵³ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, VI, 1028.

⁵⁴ Duha, 93/7

⁵⁵ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, VI, 1340.

daha uygun bir te'vil olacağını iddia ederler.⁵⁶ Zemahşerî'de bu konuyla alakalı mezhebinin mantığını takip ederek aynı sonuçlara ulaşmıştır.

1.2.2. Kula İzafet Açısından

Ef'âl-i ibâd konusu İslam'ın ilk zamanlarında üzerinde durulan daha sonraları mütekellimlerin ciddi tartışmaları yaptığı önemli bir konudur. Hidâyet ve dalâlet konusunun izafeti konusunda kullara izafet konusu da bu bağlamda ele alınıp tartışılmıştır. Allah'a izafetten sonra hidâyetin neye izafe edileceği konusunda üzerinde durulan en önemli konu hidâyetin kula izafesi konusudur. Kelam mezheplerinin üzerinde durduğu kula izafet meselesi ayetlerde ki farklı kullanımları üzerine derin tartışmalara girmişlerdir. Mu'tezile ekolü hidâyeti kulun kendi çabasına bağlı olduğunu bunun da kullara verilen irade sayesinde olduğunu iddia ederler.⁵⁷ Mu'tezile hidâyetin Allah tarafından yaratılmadığını kulun kendi çabasıyla elde ettiğini diğer bazı konularda olduğu gibi Allah'ın adaletine bağlarlar. Bu konuda ayetlerde ki kullanımlardan hareketle te'viller yaparlar.⁵⁸ Nitekim kulların kendi çabalarıyla doğru yolu bulmasının imkânı hakkında bazı ayetlerde atıflar yapılmıştır. *"İnkâr edenler 'Rabbinden ona bir mucize indirilse ya?!' diyorlar. De ki: Allah dilediğini saptırıyor, kendisine yönelenleri de doğru yola getiriyor."*⁵⁹ Zemahşerî'ye göre burada Allah, kâfirlerin küfürdeki ısrarları yüzünden onları saptırıyor. Mü'minler ise inkârcıların bu tutumunu sergilemedikleri için onları doğru yola yöneltiyor şeklinde izah eder.⁶⁰

*"Güçsüz görülen (inkârcı nankör)ler, büyüklük taslayanlara 'Şüphesiz, bizler size tâbi idik. Peki, şimdi bizi bir parça Allah'ın azabından koruyabilecek misiniz?' derler. Onlar da 'Allah bizi doğru yola getirseydi, biz de sizi doğru yola getirirdik.' derler."*⁶¹ Burada ise ayetteki müşriklerin sözlerinden yola çıkarak hidâyete ermeme

---

⁵⁶ Sulhattin Karabat, *Mutezili Müfessirlerin Hidâyet ve Dalâlet Kavramlarını Yorumlamaları (Ebu Müslim İsfahâni, Kâdi Abdulcebbar Zemahşerî Örneği)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2016, 71.

⁵⁷ Belhî, 245.

⁵⁸ Karabat, *Mutezili Müfessirlerin Hidâyet ve Dalâlet Kavramlarını Yorumlamaları (Ebu Müslim İsfahâni, Kâdi Abdulcebbar Zemahşerî Örneği)*, 72.

⁵⁹ Rad, 13/27

⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, III, 756.

⁶¹ İbrahim, 14/21

konusunda müşriklerin suçu Allah'a atmak istemelerini birkaç vecihle açıklar. Zemahşerî, müşriklerin dünyada bu suçu atalarına ve atalarının Allah tarafından hidâyet ehli kimseler olmamasından dolayı şikâyet ettikleri gibi ahrette de aynı bahanelerle kendilerini avutacaklarını dile getirir. İkinci ihtimal olarak ise kâfirlerin bu sözle eğer Allah'ın lütuf gösterdiği kişiler olup doğru yola girseydik sizi de doğru yola davet ederdik şeklinde anlaşılmasıdır. Son olarak bu ayette bahsedilen kurtuluş yolunun eğer kâfirlere gösterilmiş olsaydı onlarda onlara tabi olan kimselere bu yolu gösterecekleri şeklinde olduğunu beyan eder. O kulların hidâyeti hak etmede kendi iradelerini ön plana tuttuğunu ve kulların hidâyeti elde etmelerini kendi çabalarına bağlar.⁶²

Zemahşerî mezhebinin konuyu izah ettiği gibi ele alıp aynı minvalde açıklamalar yapması onun mezhebini savunduğunu ve onların delillerini sağlam gördüğünü gösterir. Ona göre kullara verilen irade onların kendi istekleriyle fiilleri işlemeye kudretlerinin olduğunun göstergesidir. Onun bu ayetlere yaptığı yorumlardan onun hidâyeti elde etme istitaatinin kulların ortaya koydukları iradenin bir sonucu olarak gördüğünü gösterir.

1.2.3. Lütuf ile İlişkisi

Sözlükte incelik, merhamet etme, yardımda bulunma ve hassaslık anlamlarında kullanılan lütuf kavramı terim olarak insanın iradesiyle iyi fiili seçmesini kolaylaştıran ilahi yardım anlamında kullanılır.⁶³ Kur'an-ı Kerîm'de gizli ihtiyatlı davranma anlamında insan için kullanımının yanında Allah'ın ismi olarak toplamda sekiz defa geçmektedir.⁶⁴ Kelâm ilminde daha çok Mu'tezile'nin üzerinde durduğu bir kavram olan lütuf, kulun Allah'a itaati neticesinde Allah'ın ona doğru yolu bulmayı kolaylaştırması anlamında kullanılmıştır.⁶⁵ Lütuf kavramı hidâyet konusunda üzerinde durulan bir kavramdır. İnsanın iradesiyle hidâyeti bulma kudreti, Allah'ın lütfu ihsanıyla kişiyi hidâyete erdirmesi karşısında nasıl bir konumda

---

⁶² Zemahşerî, *el-Keşşaf*, III, 816.

⁶³ İbn Manzûr, "İtf", XIII, 363.

⁶⁴ Abdalbaki, "İtf", 720.

⁶⁵ İlyas Çelebi, "Lütuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), XXVII, 239.

olduğu da bu konu bağlamında ele alınmıştır.⁶⁶

Mu'tezile hidâyet kavramının Allah'a nispet edildiği yerlerde hidâyetin Allah tarafından değil kulun kendi çabasının bir sonucu olarak te'vil ederler. Bu yaklaşımın sonucu olarak hidâyetin lafız bağlamında Allah'a izafetini başka manalara te'vil ederler.⁶⁷ Zemahşerî'de mezhebinin bu yorumunu tercih eder ve ayetlerde geçen Allah'ın insanı hidâyete ulaştırmasını, Allah'ın insana lütfu olarak te'vil etmeye çalışır. “İşte, Allah kimi hidâyete erdirmek istiyorsa, onun göğsünü (yani zihnini) İslâm'a açıyor; kimi saptırmak istiyorsa, onun da göğsünü, göğe doğru yükseliyormuşçasına daraltıyor; sıkıyor. İman etmeyenlerin üzerine Allah murdarlığı işte böyle boca ediyor!”⁶⁸ Bu ayet üzerinde yorum yapan Zemahşerî'nin hidâyet konusundaki kelâmî görüşlerini net olarak beyan eder. Ona göre bu ayetten istidlal ederek kişinin hidâyete ermesi Allah'ın kuluna bir lütfudur. Allah'ın lütufta bulunduğu kimsenin önce zihnini yani ayette geçtiği şekilde gönlünü İslâm'a ısındırır ve sonunda o kişi İslâm'a girmeye meyilli olur. Ona göre Allah, lütfu hak eden kimseye lütufta bulunur ve ona hidâyeti nasip eder.⁶⁹ Zemahşerî kulların Allah tarafından hidâyete erdirilmesini kabul etmeyerek bu çeşit bir hidâyeti ancak Allah'ın kullarına yaptığı özel bir yardım olarak ele alır. Onun burada yaptığı yoruma göre Allah, lütfunun gereği iman eden ve hak yola meyilli olan kullarını doğru yola ileterek onların kurtuluşunu kolaylaştırır.

Allah'ın hidâyetinin lütuf manasında olduğu hususunda üzerinde durulan ayetlerden biri de şudur: “Allah, iman edenlerin velisidir; onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır.”⁷⁰ Zemahşerî bu ayetten Allah'ın veli olma meselesini hidâyet meselesine bağlamaktadır. Ona göre Allah mü'minleri zor durumda kaldıklarında onlara lütfu gereği destek verir ve onları hidâyete ulaştırır. Çünkü Allah, onların küfürde kalmalarını istemez, onların hidâyete ulaşmaları için yardım eder.⁷¹ Zemahşerî, hidâyet kelimesinin lütuf manasında kullanıldığını başka yerlerde de

---

⁶⁶ Belhi, 255.

⁶⁷ Karabat, *Mutezili Müfessirlerin Hidâyet ve Dalâlet Kavramlarını Yorumlamaları (Ebu Müslim İsfahâni, Kâdi Abdulcebbar Zemahşerî Örneği)*, 64.

⁶⁸ Enam, 6/125

⁶⁹ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II, 740.

⁷⁰ Bakara, 2/257

⁷¹ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I, 800.

açıklar. Ona göre insanların dünyalık işlerde doğruyu tercih etmeleri hususunda Peygamberin mesul olmadığını her türlü hidâyetin ancak Allah'ın lütfu ile olabileceğini söyler.⁷²

Zemahşerî bazı ayetlerde geçen hidâyet kavramını lütuf olarak kullanır. “*Rabbim bizi hidâyete erdirdikten sonra kalplerimizi eğriltme.*”⁷³ O, bu ayeti Rabbim bize lütufta bulduktan sonra bizi lütfundan mahrum etme şeklinde yorumlamıştır.⁷⁴ Zemahşerî hidâyet ehli olmak isteyen her kulun hidâyeti elde eden kimselerin yolunu takip ettiğinde hidâyeti elde edebileceğini savunur.⁷⁵ O, bu yorumuyla mezhebinin katı görüşünden ayrılmaktadır. Fakat ayetlere yaptığın yorumlara baktığımızda onun çoğunlukla mezhep içi hâkim olan görüşler doğrultusunda hareket ettiğini görüyoruz.

1.2.4. Tevfik ile İlişkisi

Bir şeyin isteğe uygun olması bir araya gelme ve barışma manasında kullanılan tevfik terim olarak ise Allah'ın kuluna iyi fiillerde yardım etmesi onu doğrulukta desteklemesi manasında kullanılır.⁷⁶ Kelam ilminde inayet, nusret ve lütuf kavramlarına yakın anlamlarda kullanılmıştır.⁷⁷ Tevfik kavramı Kelam âlimlerinin hidâyet bağlamında üzerinde durdukları bir kavramdır. Mu'tezile mezhebi tarafından lütuf kavramıyla alakalı olarak ele alınmıştır.⁷⁸ Mu'tezilî âlimler genel olarak hidâyet ve dalâletin Allah'a izafesini uygun bulmayarak bu kavramlarının geçtiği ayetleri müteşabih kategorisinde değerlendirirler. Onlara göre bu nasların hidâyeti kulların iradesine bağlayan naslar doğrultusunda te'vil etmek gerekir. Onlara göre kullar eğer kendilerine gösterilen yola uyarlarsa Allah'ın tevfikine mazhar olup hidâyet ehli olurlar. Aksine tevfikten mahrum kalanlar ise dalâlet ehli olurlar.⁷⁹

Zemahşerî de mezhebinin görüşleri doğrultusunda ayetler üzerinden hidâyet tevfik

---

⁷² Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I, 830.

⁷³ Ali İmran 3/8

⁷⁴ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I, 878.

⁷⁵ Karabat, *Mutezili Müfessirlerin Hidâyet ve Dalâlet Kavramlarını Yorumlamaları (Ebu Müslim İsfahânî, Kâdi Abdulcebbar Zemahşerî Örneği)*, 65.

⁷⁶ Hülya Alper, “Tevfik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), XLI, 8.

⁷⁷ İsfahânî, 621.

⁷⁸ el-Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî. *Makalat, İlk Dönem İslam Mezhepleri; Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilâfi'l-Musallin*, (çev: Mehmet Dalkılıç ve Ömer Aydın), İstanbul, Kabalıcı Yayınevi, 2005, 322.

⁷⁹ Kadi Abdulcebbar, Ahmed hemedani. *Müteşabihul Kuran*, (2. Baskı), Darul Kitabul İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 2017, 62-66.

ilişkinini ele alır. “...Allah’a hamdolsun ki, bizi buna ilettiler. Allah bize buranın yolunu göstermemiş olsaydı, biz kendiliğimizden bulabilecek durumda değildik.”⁸⁰ O, bu ayetin yorumunda şöyle bir açıklama yapar: “Bizi buna ilettiler yani bizi bu muazzam kazanca sebep olacak iman ve salih amele muvaffak etti; yoksa “biz kendiliğimizden bulabilecek durumda değildik. Bu sözün sahipleri Allah’ın hidâyet ve tevfiği olmasaydı biz hidâyet ehli olmazdık demektirler.”⁸¹ Ona göre kişi Allah’ın kendisini iyi fiilleri yapmaya muvaffak kılmasıyla kişi doğru fiilleri işler. Doğru fiilleri işleyen kul doğru yolu yani hidâyeti hak eder. Her ne kadar kul kendi çabasıyla bunları yapmış olsa da Allah’ın tevfiği olmadan doğru fiilleri işlemeye muktedir olmayacağını iddia eder.⁸²

Hidâyet ehlinin dünyadaki durumu birçok ayette beyan edildiği gibi birçok yerde de hidâyet ehlinin ahiretteki durumuna da değinilir. “Allah Dârusselâm’a (herkesi) çağırıyor; ama doğru yola dilediklerini getiriyor.”⁸³ Zemahşerî burada Allah’ın bütün kullarını cennete girmesini istediğini bunun için hepsini cennete davet ettiğini söylüyor. Ayette geçen *dilediğine hidâyet eder* ifadesinin de tefvik ile alakalı olduğunu şu şekilde açıklıyor: “Dilediklerini” -ki bunlar, kendilerine lütfun fayda vereceğini bildiği kimselerdir, çünkü O’nun meşîeti hikmetine tâbidir- “doğru yola getiriyor” yani muvaffak kılıyor. Demek istediği şudur: Allah Dârusselâm’a bütün kullarını çağırıyor; ancak oraya yalnızca hidâyet edilenler giriyor.”⁸⁴ Zemahşerî, Allah’ın adalet prensibi gereği hiçbir kuluna zulmetmediği onların temiz bir kalbe sağlam bir imana sahip olmalarını ve onların hepsinin doğru yolu bulmasını istediğini dile getirir. Ona göre Allah’ın hidâyetinin tevfiği olarak ele alınması gerektiğini savunur.⁸⁵

Hidâyete erdirmede kullar bazen mizanı şaşırıp Allah dışında başka varlıkların da kişiyi doğru yola götürdüğü yanılgısına kapılabilirler. Bu tür kuruntular karşısında

---

⁸⁰ Araf, 6/43

⁸¹ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II, 846.

⁸² Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II, 846.

⁸³ Yunus, 10/ 25

⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, III, 262.

⁸⁵ Karabat, *Mutezili Müfessirlerin Hidâyet ve Dalâlet Kavramlarını Yorumlamaları (Ebu Müslim İsfahâni, Kâdi Abdülcebbar Zemahşerî Örneği)*, 64

Allah, bütün kullarını uyarmak için ayetlerle kullarını destekler. “*De ki: Sizin ortak koştuklarınızın arasında gerçeği gösteren biri var mı? De ki: Hakka Allah iletir. Peki, hakka ileten mi uyulmaya daha lâyıktır yoksa iletilmeden kendi yolunu bile bulamayan mı?*”⁸⁶ Zemahşerî Allah’ın hidâyeti ve müşriklerin şirk koştuklarının hidâyetinin arasındaki uçurumu şöyle izah eder:

*Söylenmek istenen şudur: Mükellefleri -terkiplerine koyduğu akılla, ‘önlere diktiği delilleri gözlemleyebilme’ kudretiyle, bahsettiği lütufla, tevfiğiyle, ilhamıyla ve akıllarına getirerek, onları ilahi ahkâma vâkıf kılarak- hakka ileten yalnızca Allah’tır. Peki, sizin Allah’a ortak koştuğunuz içinde; melekler, İsa Mesih ve Üzeyir gibi en önde gelenlerinden Allah’ın hidâyet ettiği gibi hakka ileten biri var mı?*⁸⁷

Zemahşerî’ye göre ayetlerde hidâyetin Kur’an’a izafe edildiği yerlerde buradaki hidâyetin tevfik anlamında olduğunu iddia eder. “...İşte bu (kitap) Allah’ın yol göstermesidir. Dilediğini bununla doğru yola iletir.”⁸⁸ Ona göre bu ayetin hidâyetin tevfiikle alakası bağlamında ele alınması lazım. Kullar Allah’ın ayetlerini dinleyip Allah’ın onları kurtarmasını umdukları için, Allah onlara tevfikini nasip etmiştir. Bu ayette geçen hüda kavramından tevfik kast edilmiştir. Allah’ın dilediği olarak geçen ifade ise Allah’ın ayetlerine karşı takva takınan kimselerdir şeklinde bir izahta bulunmuştur.⁸⁹

Kulun vahiy karşısında takındığı tavır kendisinin doğruyu bulma ya da sapmasının nedeni olabilmektedir. “*Evet, dirilerle ölüler de bir olmuyor. Allah elbette dilediklerine işittiriyor; (manen) kabirde olanlara işittiremezsin.*”⁹⁰ Zemahşerî Allah Resulünün, müşriklerin ayetler karşısındaki tavırları yüzünden kendini çok üzmesi üzerine bu ayetle uyarıldığı bildirildiğini söyler. Ona göre Allah kuluna tevfik ile hidâyeti nasip eder. Bunun için de kulun hidâyeti istemesi kendisine gelen ayetlere kulak vermesiyle gerçekleşeceğini söyler.⁹¹ Zemahşerî’nin hidâyeti tevfik ile ilişkilendirmesi lütuf konusuyla beraber ele alınması lazım. Onun yaptığı yorumlara baktığımızda onun hidâyet kavramını Allah’ın kullarının bir fiili

---

⁸⁶ Yunus, 10/35

⁸⁷ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, III, 274.

⁸⁸ Zümer, 39/23

⁸⁹ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, V, 928.

⁹⁰ Fatır, 35/22

⁹¹ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, V, 576.

işlemeye muktedir kılmasıyla onlara yardım etmiş olduğunu böylece onların iyi bir fiili işlemeye muvaffak kıldığını söyler. O, diğer konularda olduğu gibi burada da mezhebini takip ederek Allah'ın kulunu doğru yola iletmesini onların önceden hidâyet ehli olan kimseler olduğu için onlara lütuf ya da tevfikle doğru yolu bulan kimseler olduğunu söyler.

1.2.5. Aslah ile İlişkisi

Sözlükte s-l-h kökünden türeyen salah ve aslah kelimeleri kişiye yararlı faydalı olan şey manasına gelir.⁹² Terim olarak Mu'tezilî kelâmcılar tarafından bir şeyin iyi ve en iyisini yaratılmasının Allah'a vacip olması anlamında kullanılır.⁹³ Kur'an-ı Kerîm'de dört yerde geçen salah kelimesi iyi olan anlamında olup bu kavramın terim anlamıyla alakalı değildir.⁹⁴ Allah'ın fiilleri yaratması bağlamında ele alınan salah aslah kavramları ilk defa Mu'tezilî âlimler tarafından ortaya atılmış daha sonra diğer mezhepler tarafından üzerinde tartışılan bir konu haline gelmiştir.⁹⁵ Aslah meselesi, kulların fiilleri bağlamında Mu'tezilî kelâmcıların üzerinde münakaşa ettiği itikadî birçok konunun üzerine bina edildiği önemli konulardan biridir.⁹⁶

Mu'tezile' ye göre aslah olanı yaratmak Allah üzerine vaciptir. Temelde Allah'ı tenzih düşüncesinden hareketle konuya yaklaşan Mu'tezile ekolü irade konusunda cebrilerin ortaya attığı düşünceye de şiddetle karşı çıkmışlardır. Genel olarak aslah konusunda hem fikir olan Mu'tezile ekolü hangi işlerde ve dünya ile ahirette de aslahı yaratmanın Allah'a vacip olup olmadığı konusunda kendi aralarında farklı düşüncelere sahiptirler. Onlar aslah konusunu adalet prensibi ile açıklamakla beraber Allah'ın mükellef kıldığı kullarına karşılığını vermemesini zulüm sayılacağını bunun da Allah'ın zatına yakıştırılacak bir şey olmadığını savunurlar. Çünkü onlara göre fiilleri yaratan hikmetli iş yapan Allah her işini bir hikmetle yapar. Hikmeti gereği kullarına ait din ve dünya işlerinde yaratmış olduğu her şeyi en güzel

---

⁹² İbni Manzur, "slh", VIII, 229.

⁹³ Eş'arî, *Makalat*, 394.

⁹⁴ Abdalbaki, "slh", 646.

⁹⁵ İlhan Avni, "Aslah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), XVII, 73/77

⁹⁶ Cemalettin Erdemci, *Kelam İlmine Giriş*, (4. Baskı), İstanbul, Dem Yayınları, 2012, 49.

şekilde yaratması ona vaciptir.⁹⁷

Ehl-i Sünnet âlimlerinin şiddetle karşı çıktığı aslah meselesi, Allah'ın kudretini sınırlama, Allah'a bir fiili yaratmayı zorunlu kılma ve nakli ile akli ilkelere tezat içerdiği için Mu'tezile'ye karşı çıkmışlardır.⁹⁸ Ehl-i Sünnet'ten Eş'ari Mu'tezile'den Ali el-Cübbai (ö. 303/916)'nin meclisinde aslah konusu bağlamında tartışılan İhve-i Selase(üç kardeş)⁹⁹ meselesi neticesinde bağlı bulunduğu Mu'tezile ekolünden ayrılmıştır.¹⁰⁰ Eş'ârî kitaplarında Mu'tezile'den aslah konusunda ortaya atılan iddiaların birçoğunu aktarmıştır.¹⁰¹ Eş'ârî'ye göre aslah Allah üzerine vacip değildir. Ona göre bütün fiilleri iyi veya kötü fark etmeksizin yaratan Allah'tır. Allah kötülüğü tasvip etmemekle beraber kullar tarafından işlenmesini onların iradelerine bırakmıştır. O, Allah'ın her kul için dünya da en iyiyi ve en uygun olanını değil en adaletli olanını yarattığını söyler.¹⁰² Maturidiler de aslah konusunda Eş'ârî'ye yakın bir yorum ortaya koyarlar. Onlar aslah konusunda Allah'ın iyiyi ve kötüyü yaratmadığını bir şeyin mahiyetinin iyi veya kötü olduğunu bilmesi için emir ve yasakları bildirir. Aynı şekilde onlar Allah'ın şerri yarattığını fakat şerre razı olmadığını, hikmetsiz işi yapmanın zatına yakışmayacağını ve adaletsizlik anlamına gelecek bir fiili işlemeyeceğini söylerler. Bu tür hususlarda Mu'tezile'ye karşı çıkarlar.¹⁰³ Hem Eş'ariler hem de Maturidî âlimler eserlerinde Mu'tezile'nin delillerinden yola çıkarak onlara birçok hususta akli ve nakli deliller ile cevap vermişlerdir.

Mu'tezilî âlimlere göre Allah'ın bütün fiilleri iyidir. O abesle iştilal etmez bundan

---

⁹⁷ Vahide Nur Durak, *Kelamda Salah Aslah Sorunu ve Günümüz Kötülük Problemi(teodise) Tartışmaları*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Çanakkale, 2020, 64; Makalat, 383-396.

⁹⁸ Eş'ârî, *Makalat*, 322.

⁹⁹ İslam felsefesinde İhve-i Selase (Üç Kardeş) Olayı olarak bilinen bu olay Eş'ari ile Cübbai arasındaki şu tartışmadır: Eş'ari sordu: Üç kardeşten biri mümin, biri fasık, biri de çocuk olarak ölmüş olsa, ceza gününde bunların durumları ne olur? Cübbai'nin yanıtı: Mürnin ödüllendirilir, fasık ceza çeker, çocuk kurtulur. Eş'ari: Ya çocuk müminin derecesini almak isterim, derse. Cübbai: Senin onun kadar iyilik ve doğruluğun yoktur, denir. Eş'ari: İyilik yapmadıysa bunun sebebi Allah'tır. Vaktinden önce ölmeseydi aynı şeyi yapardı. Cübbai: Yaşamış olsaydı asi olacaktı. Eş'ari: O halde asi olana ne için ceza vermiyor? Cübbai buna yanıt veremez ve "Sen dinden şüpheye düştün" deyince, Eş'ari "Hayır, dinden şüpheye düşmedim, senin ilahi hikmet nazariyen sukut etti" der. Bkz: Eş'ârî, *Makalat*, 19.

¹⁰⁰ Ahmet Saim Kılavuz, *İslam Akaidi ve Kelama Giriş*, (33. Baskı), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2020, 265-256.

¹⁰¹ Eş'ârî, *Makalat*, 210-215.

¹⁰² Vahide Nur Durak, *Kelamda Salah Aslah Sorunu ve Günümüz Kötülük Problemi(Teodise) Tartışmaları*, 68-76.

¹⁰³ Durak, *Kelamda Salah Aslah Sorunu ve Günümüz Kötülük Problemi(teodise) Tartışmaları*, 68-76.

dolayı Allah'a ait fiiller iyi bir gayeye yönelik olduğu için salah aslah açısından değerlendirilir.¹⁰⁴ Aslah konusunda Zemahşerî ise hidâyetin aslah ile ilişkisi bağlamında Allah'ın en iyiyi yarattığını fakat en iyiyi yaratmanın Allah üzerine vacip olmadığını savunan Mu'tezili âlimleri gibi düşündüğünü beyan eder. Ona göre Allah en iyiyi yaratma bağlamında kulu için hidâyeti yaratır.¹⁰⁵ En iyiyi yaratmak kulun yararına ve dünyalık menfaatine olsa da Allah üzerine vacip midir şeklinde ki soruya Zemahşerî şöyle cevap verir: "Bu Allah üzerine vaciptir. Çünkü onda kulun yararlanması hususu söz konusudur ve yararına engel bir durum bulunmamaktadır. Ve onun engellenmesi cimriliktir."¹⁰⁶

Zemahşerî *Keşşâf* tefsiri bağlamında aslah kavramını hiç kullanmaz. Bu kavram yerine lütuf kavramını kullanır. Onun yaptığı yorumlara baktığımızda aslah görüşünde mezhebinin dışına çıkmamakla beraber Allah'ın fiillerinin lütfu uygun olarak gerçekleştiğini savunduğunu anlıyoruz. Ayrıca aslah konusu hakkında fikrini açıkça söylemeyip aslah hakkında sorulan sorulara Ebu'l-Kasım Ka'bi (ö. 319/931), Ebu Ali Cübbâî ve oğlu Haşim Cübbâî (ö. 321/933)'nin görüşlerini aktarmakla yetinir.¹⁰⁷

1.3. Dalâlet

Kur'an'ı Kerîm'de hidâyet kavramının karşılığı olarak kullanılan dalâlet kelimesi dall kökünden türemiştir.¹⁰⁸ Dalâlet kelimesi aynı kökten türeyen diğer kullanımlarıyla birlikte Kur'an-ı Kerîm'de 218 küsur yerde geçmektedir.¹⁰⁹ Genel olarak dalâlet mastarı kullanımıyla birlikte dall, yudlil fiilleri ve dalle, dallin ismi failer anlamlarındaki kullanımları da mevcuttur.¹¹⁰

Sapma, yoldan çıkma, doğruyu bulamama, karanlıkta kalma gibi manalara gelen dalâlet kelimesi Kur'an'ı Kerîm'de hidâyetin zıddı anlamında kullanılır.¹¹¹ Bunun yanı sıra ayetlerde şaşırtma, kaybettirme, azgınlık yapma, inkâr etme, yanılma, hüsrana

---

¹⁰⁴ Kadi Abdulcebbar, *Şerhul Usulü Hamse*, (çev: İlyas Çelebi), İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2013, II, 352.

¹⁰⁵ Zemahşerî, *el-Minhac fi Usulî'd-Din*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2020, 56.

¹⁰⁶ Zemahşerî, *el-Minhac fi Usulî'd-Din*, 56-67.

¹⁰⁷ Durak, *Kelamda Salah Aslah Sorunu ve Günümüz Kötülük Problemi(teodise) Tartışmaları*, 169.

¹⁰⁸ İbn Manzûr, "dalal", III, 165.

¹⁰⁹ Abdalbaki, "dalal" 650-652.

¹¹⁰ Abdalbaki, "dalal" 651.

¹¹¹ İbn Manzûr, "dalal", III, 165.

uğrama ve helak olma manalarında da kullanılmıştır.¹¹²

Dalâlet kavramı sadece İslam dinine ait bir kavram değildir. Genel olarak bütün dinler kendi inançları doğrultusunda gitmeyen kişileri dalâlette görmektedirler.¹¹³ İslam literatüründe ise Kur'an'ı Kerîm'in üzerinde durduğu bir kavramdır. Çalışmamız itibariyle üzerinde duracağımız dalâlet kavramı ayetlerden hareketle yapılan yorumlar üzerinden gidilecektir. Kur'an-ı Kerîm dışında hadislerde de dalâlet kavramı kullanılmıştır.

*Allah, ilmi kullarından çekip çıkarmak (yânî silmek) suretiyle değil, âlimleri kabz etmek suretiyle kabz edecektir. Nihayet hiç bir âlim kalmayınca, halk bir takım câhil kimseleri kendilerine başkanlar edinirler. Bunlara bir takım suâller sorulur, onlar da ilimleri olmadığı hâlde fetva verirler de hem kendileri dalâlete düşerler, hem halkı dalâlete düşürürler.*¹¹⁴

Kur'anî bir kavram olan dalâlet kelimeleri tarafından yorumlanmış farklı konularla ilişkilendirilmiştir. Dalâlet Allah tarafından mı yaratılır yoksa kullar kendileri mi seçer sorusu tartışmanın ana bölümünü oluşturur. Dalâletin yaratılması Ehl-i Sünnet âlimlerince Allah'a nispet edilmiştir. Eş'ârîler Allah'ın iradesinin sınırsızlığı üzerinden O'nun her şeyi yaratabileceğini böylece hidâyet ve dalâletin yaratılmasının da onun iradesinin bir sonucu olarak görürler. Aksi görüşlerin Allah'ın iradesi hakkında yanlış anlamlara geleceğinden reddetmişlerdir.¹¹⁵ Maturidiler ise dalâletin kulda gerçekleşmesinin iki yönlü olduğunu savunurlar. Onlara göre dalâlet Allah tarafından yaratılır fakat bu Allah'ın kullarını dalâlete zorladığı manası çıkmaz. Çünkü onlara göre dalâlet kula verilen ihtiyar sayesinde kulların işlediği bir fiildir. Bundan dolayı dalâlet sadece birine nispet edilmez.¹¹⁶ Bununla beraber Allah dilediğini saptırabilir bu konuda Mu'tezile'nin iddia ettiği tezlere şiddetle karşı çıkarlar.¹¹⁷

---

¹¹² Abdalbaki, "dal", 651.

¹¹³ Harman, "Dâlâlet" (VIII, 427/430)

¹¹⁴ Buhari, "İlmin Fazileti", 41.

¹¹⁵ Galip Türcan, *Kelami Paradigmanın Güçlülüğü: Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet Kelamında Hidayet ve Dalâlet Kavramlarının Anlaşılması*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2012.

¹¹⁶ Mehmet Saim Yeprem, *İrade Hürriyet Ve İmâm Mâtürîdi*, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 8/15-19.

¹¹⁷ Teftezani, 65.

Ehl-i Sünnet'in görüşlerine karşı Mu'tezilîler ise dalâletin Allah'a izafetini caiz görmeyip kulun kendi iradesiyle ilişkilendirmişlerdir.¹¹⁸ Mu'tezilî âlimlere göre Allah insanlara ait fiilleri yaratmaz. Bundan dolayı hidâyet ve dalâleti de Allah'ın kullara bahşetmesi mümkün değildir. Onlara göre dalâlet Allah'ın kulların kendi tercihleri doğrultusunda yoldan sapmalarına izin vermesi ve onları yardımsız bırakmasıdır.¹¹⁹ Zemahşerî ise dalâlet kavramını birçok şekilde yorumlamıştır. Ona göre dalâlet yoldan sapma, uzak kalma ve kaybolma gibi anlamlarda kullanılır.¹²⁰ “Allah onunla birçoğunu saptırmakta, birçoğunu da yola getirmektedir.”¹²¹ Ayette geçen dalâlet kavramı ona göre saptırma manasındadır. Ona göre burada Allah verdiği örnekler üzerinden kullarının imanlarının veya küfürlerinin arttığını bu yüzden verilen örnekler inkâr edenlerin haktan saptığı manasına hamleder.¹²² Ayrıca “Onlar hidâyet karşılığında dalâleti satın alanlardır”¹²³ ayeti üzerine şu açıklamayı yapar: Dalâlet; amaçtan sapmak, yolu kaybetmek demektir. Evinin yolunu kaybeden kimse için dalle menzilehu denilir. Yine fare yolunu şaşırdığında, dalle duraysun nefekahû (fare yuvasının deliğini kaybetti) denilirken, din konusunda doğru olandan ayrılmayı ifade etmek için isti'âre yoluyla kullanılmaya başlamıştır.¹²⁴

Zemahşerî dalâlet hakkında şöyle bir te'vil yapar: “Saptırma / dalâlete düşürme” fiilinin Allah'a atfedilmesi, fiilin sebebe atfı türündendir. Çünkü Allah bir misal verip de bir grup insan o misal sebebiyle saptırılmış; bir grup insan da hidâyete ermiş olduğu için, bu misal ilk grubun sapmasına, ikincisinin de hidâyetine sebep olmuştur.” O bu ayet üzerine hırsızlık yapan birinin suçunu hükümdara yıkma şeklinde yükümlülükten kurtulmak istemesi gibi bir tezatlık olduğunu söyler.¹²⁵ Bu ayette zahiren dalâlet Allah'a nispet edilmesine karşın Zemahşerî mezhebinin yorumu doğrultusunda dalâleti kulun işlediği fiile bağlayarak kulun kendisine izafe edilecek bir manaya hamleder.

---

¹¹⁸ Harman, “Dâlâlet”, (VIII, 427/430)

¹¹⁹ Karabat, 46-54.

¹²⁰ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I, 212.

¹²¹ Bakara, 2/26

¹²² Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I, 324.

¹²³ Bakara, 2/16

¹²⁴ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I, 214.

¹²⁵ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II, 326.

Zemahşerî bu ayette geçen saptırma kelimesinin ayetin devamında “o sadece fasıkları saptırır” ifadesinin Hz. Ali(ö. 656/661) tarafından “onunla sadece fasıklar saptırılıyor” şeklinde meçhul okuduğunu söyler.” O burada saptırma işinin Allah tarafından değil de başka şeye atfedilmesinin gerektiğini bu delillere dayandırıyor.¹²⁶

Dalâlet kavramının kullanıldığı manalar ayetin içeriğine göre yorumlanmıştır. “Onlar ki; dünya hayatını âhirete tercih ederler; Allah yolunda eğrilik arayarak ondan uzaklaşırlar. Derin bir sapma içindedir bunlar!”¹²⁷ Zemahşerî bu ayetteki dalâletin uzaklık anlamında yorumlar. Ona göre dalâlet kelimesi burada doğru yoldan uzaklaşmış olmakla beraber gerçek manada uzaklaşma anlamında da kullanılmış olabileceğini söyler.¹²⁸

“Bak, senin için ne tür temsiller getiriyorlar!.. Dalâlete bu yüzden düştüler, bir daha da doğru yolu bulamıyorlar.”¹²⁹ Zemahşerî buradaki dalâlet kelimesinin Peygambere yakışmayan nitelemelerde buldukları için yolu şaşırılmış yoldan çıkmış kimseler anlamında kullanıldığını söyler.¹³⁰

Dalâlet kavramının en ilginç kullanımlarından biri de inanmayanlar kimselerin aksine Peygamberimiz için olan kullanımımızdır. “O seni dalâlette bulup hidâyete erdirdi mi?”¹³¹ Zemahşerî bu ayetteki dalâletten kasıt bir kişinin normal olarak yolunu kaybetmiş olmasıdır der. Ona göre bu yolu kaybetme geçici süreli bir kayboldur. Bazı kimselerin Peygamberin bu durumunu Mekkeli müşriklerin içinde bulunduğu inanç durumunda görmelerini yanlış bulur. Ona göre Peygamberler Peygamberlikten önce de asla şirk günahını işlemezler çünkü bu ismet sıfatına zarar verir. Allah’ın burada Peygamberin şeriattan, İslam’dan habersiz olmasını başka ayetlerde de haber verilen nakli âlimin yokluğuna işaret edildiğini söyler.¹³²

Zemahşerî’nin dalâlet konusunda ki görüşlerini net bir biçimde anlamak için onun dalâlet kavramının geçtiği ayetlere yaptığı te’villerin hepsini göz önünde bulundurmak gerekir. Nitekim dalâlet kavramının sürekli sadece bir şeye veya birine izafe edilmediği için farklı kullanımları farklı te’villere ihtiyaç duyar. O dalâleti daha

---

¹²⁶ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II, 236.

¹²⁷ İbrahim, 14/3

¹²⁸ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, III, 786.

¹²⁹ Furkan, 25/9

¹³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, IV, 818.

¹³¹ İsrâ, 17/48

¹³² Zemahşerî, *el-Keşşaf*, III, 1126.

önceki Mu'tezilî âlimlerin görüşleri doğrultusunda te'vil etmekle beraber onun dalâlet kavramını daha sistematik bir biçimde ele aldığını görüyoruz.

1.3.1.Allah'a İzafeti Açısından

Mu'tezilî âlimler dalâletin Allah'a izafetini asla caiz görmezler. Onlara göre kullara ait fiiller başta olmak üzere şer sayılacak hiçbir fiil Allah'a isnat edilemez. Bundan dolayı dalâlet Allah'a isnat edilemeyeceği için bu anlamda geçen ayetleri te'vil ederler.¹³³ Dalâletin Allah'a izafeti daha önce ki hidâyetin Allah'a izafeti konusunda olduğu gibi bazı ayetlerin zahirinden anlaşılmaktadır. “*Allah dileseydi, hepinizi bir tek ümmet yapardı. Fakat O, dilediği saptırır dilediğini de doğru yola iletir. Yapmakta olduğunuz şeylerden mutlaka sorguya çekileceksiniz.*”¹³⁴ Bu ve benzeri ayetlerde ki saptırma fiili Allah tarafından yapıldığı üzerine birçok izah yapılmıştır. Kelamcılar tarafından bu ayetler üzerine ele alınan idlal meselesi kulların irade ve sorumlulukları çerçevesinde tartışılmıştır.¹³⁵ İtikadî mezhepler arasında dalâleti tamamen Allah'a izafe eden deterministçi görüşleri olan Cebriyye gibi fırkalar olsa da bu görüş ekseriyetle reddedilmiştir.

Cehm b. Safvan(ö. 128/745-46) tarafından ortaya atılan cebri görüşe göre insanın hür iradesi reddedilmiştir. Ona göre insanların hayatında olan her şey önceden Allah tarafından belirlenmiştir. İnsan ise bu belirlenmişlik karşısında kendisine ait bir fiil olmadan sadece yazılmış olanı yaşar. Cebri görüşe göre insanın fiilleri işlemede hiçbir iradesi yoktur. Bütün fiillerin tek yaratıcısı Allah'tır. Onlara göre insan rüzgârın önündeki bir yaprak gibidir. Bu fikirlerinden dolayı Mu'tezilî âlimler başta olmak üzere Selef, Eş'ârî ve Maturidî âlimler tarafından sıkça eleştirilmişlerdir¹³⁶ Bu konuda Ehl-i Sünnetin dalâletin sadece Allah'a izafe edilmesinin caiz olmaması

---

¹³³ Karabat, 46-54.

¹³⁴ Nahl, 16/93

¹³⁵ Avni, “Aslah”, TDV, 1991, (XVII, 73/77)

¹³⁶ İrfan Abdülhamid Fettah, “Cebriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), VII, 205/208; Karabat, *Mutezili Müfessirlerin Hidâyet ve Dalâlet Kavramlarını Yorumlamaları (Ebu Müslim İsfahâni, Kâdi Abdulcebbar Zemahşerî Örneği)*, 28, Kâdi Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûl Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı İstanbul, 2013. II, 77; İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni ilm-i Kelam*, Ankara Okulu Yayınları, İstanbul, 2013, 22.

hususunda Mu'tezile ile fikir birliği içerisinde. Bununla beraber Mu'tezilî âlimler dalâletin tümüyle hiçbir şekilde Allah'a isnat edilmeyeceđini iddia ederler.¹³⁷

Zemahşerî ise dalâletin Allah'a izafeti hususunda fiillerin Allah tarafından yaptırılmayacağını iddia etmiştir. Bu konuda kulların fiillerinin Allah tarafından olduğunu iddia eden Cebriyye'ye sert eleştirilerde bulunur.¹³⁸ O, dalâletin Allah'a izafeti konusunda ayetlerde geçen kavramların Allah'ın bir konuda haber vermesi olarak ele alır. Ona göre Allah'ın saptırması inkârcıların istediği hayat yolunun içinde bırakılmasıdır. Ayrıca Allah'ın hem insanı saptırması hem de sorumlu kılması aynı anda mümkün olmadığı için idlâlin Allah'a izafesi O'nun adaletine zarar vereceğini söyler.¹³⁹ Onun burada yaptığı yorumundan onun mezhebî ilke olan adalet prensibinden dolayı böyle bir te'vil yaptığını anlıyoruz.

Mu'tezile'nin bazı kelimelerin ekoller tarafından cebri/kaderi olarak isimlendirmelerine karşın bu konuda Zemahşerî başta olmak üzere Mu'tezilî âlimlerin iddia edildiğinin aksine cebri görüşten farklı düşündüklerini görüyoruz. Zemahşerî'nin bu konuda ki görüşleri ise her ne kadar ayetleri mezhebinin prensipleri doğrultusunda te'vil etmişse de nakli ve akli delillerden yola çıkarak bir yorumda bulunmuştur.

1.3.2.Kula İzafet Açısından

İnsanın kendi elleriyle yaptıkları fiiller olumlu ya da olumsuz bir sonuca ulaştırması insana verilen iradenin gereğidir. Kulun kendi iradesiyle yöneldiği yol kendisini iyi ya da kötü bir sonuca ulaştırır. Dalâlet meselesinde kulun sorumluluk alanı tartışma konusu olmuştur. Kur'an-ı Kerîm bazı ayetlerde açıkça dalâletin kulun kendisine izafe eder.¹⁴⁰ “Onlar hidâyet karşılığında dalâleti satın alanlardır.”¹⁴¹ Zemahşerî burada dalâleti tercih etme iradesinde bulunan kullar kendi elleriyle batılı seçmiş olurlar der. Ona göre burada Allah kolayca elde edilebilecek şeyi bırakıp zor ve kötü olanı isteyen kâfirler yanlış bir tercihten ötürü kendi elleriyle kendilerine

---

¹³⁷ Eş'arî, *Makalat*, 137.

¹³⁸ Zemahşerî, *el-Minhac*, 48.

¹³⁹ Zemahşerî, *el-Minhac*, 47.

¹⁴⁰ Bk. Yunus, 10/108, Neml, 27/92, Sebe, 34/50, Zümer, 39/41

¹⁴¹ Bakara, 2/16

dalâleti tercih etmiş olurlar şeklinde yorumlar.¹⁴² Ona göre burada kulun kötü olan bir şeyi kendi isteğiyle tercih etme ve onu işlemesiyle dalâlet ehli olmuştur.

Dalâlet yolu kulun kendisinin yanlış olduğunu bile bile tercih ettiği ve kendisiyle çeliştiği bir yoldur. “*De ki: Allah’tan başka taptiğiniz şeylere kulluk etmem bana yasaklandı. De ki: Ben sizin arzu ve ihtiraslarınıza uymam. Aksi takdirde sapmış olurum, doğru yolda gidenlerden olmam.*”¹⁴³ Zemahşeri’ye göre bu ayet dalâlet ehlinin sapma nedeni onların heva ve heveslerine uyararak doğru yoldan sapmış olmalarıdır. Ayrıca müşriklerin bir diğer özelliği de kendilerine din edindikleri şeylerin dahi peşinde gitmeyip kendi arzularına göre hareket etmelerinden dolayı doğru yoldan sapmış olmalarıdır.¹⁴⁴

İnsanlar dalâleti nefsin isteklerine, heva ve arzularına bir dizginleme getiremedikleri için şeytanın yolunu tutmalarından dolayı hak yoldan sapmış olmalarıdır. “*O, bir fırkayı doğru yola getirdi, bir fırka için de (kendi yaptıkları yüzünden) dalâlet tahakkuk etti; çünkü onlar Allah’ı bırakıp ‘Şeytan’ları velî edinmişlerdi ve doğru yolda olduklarını zannediyorlardı.*”¹⁴⁵ Zemahşeri burada dalâlet ehlinin dalâlete düşmelerinin sebebinin Allah’ın onları dalâlet ehli olduklarını bilmelerinde hiç bir etkisi olmadığını söyler. Ona göre dalâlet ehlinin kendi istekleriyle şeytani dost edinmeleri sebebiyle dalâlet ehli olduklarının delilidir der.¹⁴⁶ “*Böylece, Kıyamet günü kendilerinin bütün yüklerini taşımakla kalmayıp, bilgisiz olarak saptırdıkları kişilerin yüklerinin bir kısmını da yüklenirler. Bakınız; ne kötü bir yük yükleniyorlar!*”¹⁴⁷ Zemahşeri burada kulları saptıran kimselerin bilgisizce saptırmaları üzerinde durmaktadır. Ona göre saptırılan kimseler sapıtılan kimselerin bu özellikleri bilmediklerinden dolayı onlara tabi olup sapmışlardır. Fakat burada saptıran kimselerin saptırdığı kimseler onlara uydukları için cezaya duçar olacaklarını söyler. Çünkü bu kimselerin Allah’ın verdiği aklı kullanmamalarından dolayı Allah’ın bunları cezalandırılacakları söyler.¹⁴⁸

Dalâlete düşmek kişinin kendi zararına olduğunu Allah, Peygamber üzerinden

---

¹⁴² Zemahşeri, *el-Keşşaf*, I, 210.

¹⁴³ Enam, 6/56

¹⁴⁴ Zemahşeri, *el-Keşşaf*, II, 658.

¹⁴⁵ Araf, 7/30

¹⁴⁶ Zemahşeri, *el-Keşşaf*, II, 830.

¹⁴⁷ Nahl, 16/25

¹⁴⁸ Zemahşeri, *el-Keşşaf*, III, 954.

örneklendirmiştir. “De ki: Şayet sapmışsam, kendi aleyhime sapmışımdır; yok, doğru yoldaysam, bu da Rabbimin bana vahyettikleri sayesinde. O, gerçekten iştir, yakındır.”¹⁴⁹ Zemahşerî bu ayette dalâletin kişinin kendisinden olduğunu ve sonuçta ulaşacak olan zararın da kişinin kendisine vereceğini söyler. Ona göre ayette Allah dosdoğru yol üzere olan Peygambere de sapmayı kendisinden bilmesini emrediyor. Yani kişi Peygamber dahi olsa dalâlete sapmayı tercih etmesi durumunda bunun kendi tercihi olduğunu bilmesi gerektiğinin anlatır. Peygamberlere bile sapması durumunda sapmayı kendilerine izafe edilmesi gerektiği durumda geriye kalan insanların sapması da elbette kendi tercihlerinin bir sonucu olur.¹⁵⁰

Zemahşerî'nin dalâlet konusunda ayetler üzerine yaptığı yorumlar onun bu konuda ki görüşlerini açıkça ortaya koyuyor. Ona göre kullar kendilerine verilen akıl nimetinin kıymetini bilmeyip hevalarına uyarak şeytanı dost edinirler. Böylece hak yoldan sapıp dalâleti hak ederler. Böyle bir sapmayı Allah'a izafe etmek yanlıştır. O burada kişi kendini saptırdığı zaman sapma eyleminin kendisinden kaynaklandığının şuurunda olması gerektiğini anlatır.

1.3.3. Hızlan ile İlişkisi

Yardımanın kesilmesi veya kendi halinde bırakılması manasında kullanılan hızlan kelimesi nisyan anlamına yakın olarak Kur'an'da kullanılmıştır.¹⁵¹ Tefvik ve lütfun zıddı anlamında da kullanılan hızlan kavramı kelâm ilminde üzerinde durulan bir kavramdır. Dalâlet ile hızlan ilişkisi kelâm âlimleri arasında farklı şekillerde yorumlanmış bir konudur.¹⁵² Ehl-i Sünnet âlimlerince iman etmek istemeyen kimselerin iman konusunda yardımsız bırakılması anlamında kullanılmıştır.¹⁵³ Mu'tezile ise Ehl-i Sünnetin görüşlerine ek olarak kâfirlerin ümitsiz bırakılıp müminler karşısında zayıf düşürülmesi anlamında da kullanılır.¹⁵⁴ Hızlan konusu hidâyet ve dalâlet ile ilişkisi kelim âlimleri tarafından ayetler ışığında ele alınmıştır.

---

¹⁴⁹ Sebe, 34/50

¹⁵⁰ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, V, 536.

¹⁵¹ Abdalbaki, “hızl”, 542.

¹⁵² İlyas Çelebi, “Hızlan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), VIII, 427/430.

¹⁵³ Eş'arî, *Makalat*, 264.

¹⁵⁴ Belhi, 349.

Mu'tezilî âlimlere göre hızlan kullardan iman etmek istemeyen kimselerin yardımsız bırakılmasıdır. Bu iman eden kimselere verilen lütfun kesilmesi manasında olup kâfirlerin hak yoldan uzaklaştırılması manasında değildir. Onlara göre hızlan Allah'ın kullarına dünyada verdiği bir cezadır. Ayrıca onlara göre hızlan mü'minlere karşı mücadele eden kâfirlerin kalplerine korku salması onları güçsüz kılması şeklinde de anlaşılabilir.¹⁵⁵ Zemahşerî de hızlanın dalâletle ilişkisi konusunda bazı ayetlerin tefsirinde kendi görüşlerini izah etmiştir. *"İşte, Allah kimi hidâyete erdirmek istiyorsa, onun göğsünü (yani zihnini) İslâm'a açıyor; kimi saptırmak istiyorsa, onun da göğsünü, göğe doğru yükseliyormuşçasına daraltıyor; sıkıyor. İman etmeyenlerin üzerine Allah murdarlığı işte böyle boca ediyor!"*¹⁵⁶ Zemahşerî'ye göre bir kişi Allah'ın hidâyetini hak etmemiş ise Allah ona yardım etmeyip onu yardımsız bırakır. O kişi bu ayette kalbi sıkışan kişi olarak anılmış. Kalbin sıkışması akabinde katılaşması ve imanın oraya girmemesi nedeniyle dalâlette kalmış kimse olur. Bu kişi hidâyeti hak edecek bir şeyler yapacağına dalâlette duçar olacak bir yapıda olduğu için yardımsız bırakılmıştır. Müfessir ayetin sonundaki rics kelimesinin tevfiğin zıddı olduğunu yani kişinin yardımsız bırakılması olan hızlandır şeklinde yorum yapar.¹⁵⁷

Hızlan, Allah'ın kulları bir şeylerden mahrum bırakması manasında kullanılır. Bu Allah'ın kullara zulmü değil kulların inkârcı tutumlarının sonucu olan bir haldir. *"Tamamı Allah'ın huzurunda görünürler. Güçsüz görülen(inkârcı nankör)ler, büyüklük taslayanlara 'Şüphesiz, bizler size tâbi idik. Peki, şimdi, bizi bir parça Allah'ın azabından koruyabilecek misiniz?' derler. Onlar da 'Allah bizi doğru yola getirseydi, biz de sizi doğru yola getirirdik. Artık sızlansak da sabretsek de bizim için fark etmez; bizim için kaçacak bir yer yok!' derler."*¹⁵⁸ Zemahşerî hidâyetin Allah'ın lütfu, dalâletin ise Allah'ın yardımını kesmesi yani hızlan olduğunu bu ayetin tefsirinde değinir.

Gerçek şu ki; 'Allah'ın kötüyü planlayıp şerri dilediği' fikrinin bâtil olduğunu gösterirken, işi şuraya getirdi: Hiçbir toplum yoktur ki onlara hayrı, yani Allah'a iman edip O'na kulluk etmeyi ve şerden, yani tâğuta itaatten kaçınmayı emreden bir elçiyi Allah içlerinde görevlendirmiş olmasın. 'Ama Allah, içlerinden kimini hidâyete erdirmiş' yani lütfâ lâyıık olduğunu bildiği için ona lütfetmiş; 'kimi de dalâlete müstahak olmuştur.' Yani kendi

¹⁵⁵ Kādî Abdülcebbar, *Müteşâbihü'l-Kur'ân*, 164, Eş'arî, *Makalat*, 264-265.

¹⁵⁶ Enam, 6/125

¹⁵⁷ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II, 742.

¹⁵⁸ Nahl, 16/36

*haline ve yüzüstü bırakılması (hızlan) kesinleşmiştir; çünkü Allah onun inkâra kararlı olduğunu, kendisinden hayır gelmeyeceğini bilmekteydi.*¹⁵⁹

Zemahşerî'ye göre kâfirlerin yardımsız bırakılması demek ezelden onların hakkında dalâletin takdir edildiği anlamına gelmez. Aksine hak yolun onlara geldikten sonra onların hakkı inkârı neticesinde meydana gelmesidir. “İşte gerçek Rabbiniz Allah! Haktan sonra dalâletten başka ne vardır? O halde, nasıl döndürülüyorsunuz?”¹⁶⁰ Ayrıca o, bu ayetin tefsirinde Allah'ın zatının yüceliği dururken ondan başka gidilen bütün mercilerin dalâlet olduğunu beyan eder. Bu ayetteki dalâlet ehlinin Allah'ın haklarında hüküm verip onları yardımsız bıraktığı kimselerin sonunu gösteren bir ayet olduğunu söyler. Dalâlette ki kulların durumunu hızlan ile ilişkisi bağlamında değerlendirir.¹⁶¹

Zemahşerî hızlan konusunda mezhebini takip eder. O, dalâleti genel anlamda hızlan olarak te'vil eder. Ayrıca Zemahşerî'ye göre cehennemde sürekli azap vardır cehennem azabının ebediliğini inkâr edenlerde ona göre hızlan ehlidir.¹⁶² Onun yaptığı te'villerden; hızlanın kullara zulüm değil kulların küfürde ısrar etmelerinden dolayı hak ettiği bir ceza olarak ele aldığını görüyoruz. Ona göre hızlan kullar hakkında ezelden verilen bir hüküm değil sonradan hak edilen bir durumdur.

1.3.4. Hatm ile İlişkisi

Bir şeyin fonksiyonunu sona erdirmek, mühürlemek bir diğer ifade ile tab'ı kalb kavramıyla ifade edilen hatm kavramı Kur'an-ı Kerim'de geçmektedir. Kalbin mühürlenmesi kavramı dalâlet ile ilişkisi kelâmcılar tarafından ele alınmıştır.¹⁶³ Ehl-i Sünnet tarafından genel kabul olan görüşe göre kulların kötü fiillerde ısrar etmesiyle zamanla kalplerinin hakka karşı kapanması anlamında kullanılmıştır.¹⁶⁴ Mu'tezilî âlimlere göre ise kalbin mühürlenmesi adl konusunda ele alınması lazım. Burada Allah tarafından kalbin ezelden mühürlenmesi adalete ters olacağı için ya bu

---

¹⁵⁹ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, III, 964.

¹⁶⁰ Yunus, 10/32

¹⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, III, 272.

¹⁶² Hilmi Kemal Altun, *Zemahşerî'nin Kelamî Görüşleri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2019, 35.

¹⁶³ Yusuf Şefki Yavuz, “Tab-ı Kalp”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, (XXXIX, 330)

¹⁶⁴ Eş'arî, *Makalat*, 349.

mühürleme işi kulun kendisine izafe edilir ya da mühürleme işinin Allah'a izafesi münkirlere inkâr hakkı tanınması anlamında olabileceğini savunurlar.¹⁶⁵ Zemahşerî Kur'an-ı Kerîm'de kullanılan hatm kelimesinin manasını k-t-m ile eş değer tutar. Ona göre kalplerin mühürlenmesini Allah'ın mühürlemesi değil kulun bu konuda duyarsızlaşmasıdır. Ona göre Allah'ın kalpleri kilitlemesi zulüm olacağı için hatm kul için bir ihtardır.¹⁶⁶

Kur'an'ı Kerîm kalbin mühürlenmesi yanında diğer uzuvlarında mühürlenmesi hakkında değinir. *“Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Onların gözlerine de perde çekilmiştir.”*¹⁶⁷ Zemahşerî bu ayetteki hatm ve perde çekilme olaylarını istiare yolu ile açıkladığını ve Allah'a izafeti meselesini de beş vecihle açıklar. Ona göre bu beş vecih kısaca şöyledir: Birinci ihtimal burada Allah'a isnat etme bu hatm işinin ciddiyetini anlatmak ve ihtar etmek içindir. İkinci ihtimal burada Allah bir misal üzerinden onların kalplerinin taşlaşmış olduğunu hayvanların durumuna benzetmiştir. Üçüncü ihtimal fiil failin kendisine değil yaptığı işe nispet edildiği için istiare yoluyla Allah'a nispet edilmiştir. Dördüncü ihtimal Allah'ın sana lütuf gereği gösterdiği rahmete rağmen onlar küfürde direttikleri için bu ifade onların durumunu ifade edecek en iyi ifadedir. Beşinci ihtimal olarak ise kâfirlerin kendileri için kullandıkları kesin ifadeleri Allah onların durumunun da kesin olduğunu belirtmek için bu ifadeyi kullanmıştır.¹⁶⁸

Kalbin mühürlenmesi bazı ayetlerde teşbih şeklinde anlatılır. *“Evet, dirilerle ölüler de bir olmuyor. Allah elbette dilediklerine işittiriyor; (manen) kabirde olanlara işittiremezsin.”*¹⁶⁹ Zemahşerî burada Allah'ın ayetleri karşısında insanların takındıkları tavra göre Allah'ın onlara hidâyeti ya da dalâleti vermesini kişinin kendi çabasına bağlamıştır. Yani kişi eğer dinlerse ayetler onu hidâyete götürür fakat kulak ardı ederse o zaman Allah, o kişi için kalbi mühürlenmiş olduğu için dalâlette bırakır.

---

¹⁶⁵ Belhi, 360.

¹⁶⁶ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I, 148.

¹⁶⁷ Bakara, 2/6

¹⁶⁸ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I, 166-172.

¹⁶⁹ Fatır, 35/22

Ayette kabirlerdeki işittirme olayı yani bu işin imkânsızlığı hatırlatılıyor ve Rasulullah uyarılıyor.¹⁷⁰

Kalbin mühürlenme olayında Zemahşerî konuyu hızlan ile aynı te'villerle açıklar. O, burada mühürlenme olayını kişinin dalâlete girmesinin kendi ısrarı üzerine vaki olan bir olay olarak ele alır. Onun yaptığı yorumlardan göre kalbin mühürlenmesi temsil ile kullara bir uyarı şeklinde ele aldığını anlıyoruz.

1.3.5. Meşiet ile ilişkisi

Şae fiilinden gelen meşiet kavramı sözlüklerde dileme, isteme ve bir işin sonuca ulaşması için yapılan şey anlamında kullanılır.¹⁷¹ Kur'an-ı Kerîm'de Allah'a ve kula nispetle kullanılan şae fiili 45 yerde geçmektedir.¹⁷² Hadis kitaplarında da geçen meşiet kelimesi Buhari'de Kitabul İman başlığı altında meşiet ve irade diye bir alt başlığa yer vermiştir.¹⁷³ Allah'ın emir, hüküm ve fiiller açısından dilediğini yapma kudreti manasına gelen meşiet O'nun subuti bir sıfatıdır. Allah'ın iradesi manasında kullanılan meşiet kulları hakkında doğru ya da yanlış dilemesi olarak kelâmda ele alınmıştır.¹⁷⁴

Kelamî firkalar tarafından tartışılan meşiet konusu Kaderiyye tarafından yanlış bir şekilde yorumlanmasından dolayı diğer mezhepler tarafından sertçe eleştirilmiştir. Eş'arî tarafından karşı çıkılan kaderi görüş Allah'a mutlak ve sınırsız irade gücünü izafe edip kulu etkisiz bırakmak ile açıklanmıştır. Bununla beraber kaderi olarak anılan Mu'tezile ise Allah'ın iradesinin kulu zorlama manasında olduğu zaman adl prensibine uymadığı gerekçesiyle bu tür bir meşieti reddetmişlerdir¹⁷⁵ Maturidî (ö. 33/944)'ye göre Allah'ın dilemesinde bir sınır yoktur. Ona göre Allah'ın dilemesi olmadan kullar tarafından yapılan hiçbir fiil Allah'ın dilemesinin aksine gerçekleşmez. Hayır ve şer olarak her ne varsa ancak onun dilemesiyle olur. Ona göre Allah'ın dilemesi ezeli ilmiyle beraber anlaşılmalıdır. Zahirinden cebri gibi

---

¹⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, V, 576.

¹⁷¹ İsfahânî, 254.

¹⁷² Abdalbaki, "Şae", 617-618.

¹⁷³ Buhari, "Kitabul İman", *Sahihi Buhari*, 1455.

¹⁷⁴ Yusuf Şefki Yavuz, "İrade", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, (XXII, 380)

¹⁷⁵ Eş'arî, *Makalat*, 354.

gözüken ayetler fiille beraber gerçekleşen meşiettir. O bu bağlamda gerçekleşen fiillerin Allah'ın önceden bildiği ve sonradan meydana geldiği fiilleri yaratması olarak ele alır.¹⁷⁶

Mu'tezile ekolu hidâyet ve dalâlet konusunda en çok te'vile başvurduğu konu meşiet konusudur. Nitekim onlar ayetlerde geçen Allah'ın dilemesini kendi görüşleri doğrultusunda te'vil etmişlerdir. Onlar Allah'ın dilemesiyle gerçekleşen fiiller karşısında kulların iradesini ön olanda tutmaya çalışmışlardır.¹⁷⁷ Mu'tezilî Zemahşerî ise; "...Allah dilediğini saptırıyor, dilediğini doğru yola getiriyor; öyleyse, bu yüzden kendini yiyip bitirme."¹⁷⁸ ayeti üzerinden Allah'ın saptırması hakkında bir kaç beyanatta bulunuyor. Ona göre kullar kötü bir fiili kendilerine iyi göstererek zaman içinde kötüyü iyiden daha cazip hale getirirler. Bu da zamanla iyi ve kötünün kişide farklı manalara gelecek şekilde değiştiğini bu yüzden de Allah'ın bu kişileri kendi hallerine bırakmış olduğunu söyler. Bu ayette bir de Peygamberin müşrikler için aşırı derecede üzülmelerini doğru bulmadığını bu kimselerin kendi yaptıklarından dolayı saptırılmış oluşunu beyan eder.¹⁷⁹

Zemahşerî'nin daha önceki konulardaki yaklaşımını bu konu hakkında bulamıyoruz. Kur'an'ı Kerim'de defalarca geçen Allah'ın dilemesi olayı onun gündeminde olmadığını görüyoruz. Onun bu konuyla alakalı sadece bir yerde değinmesinden konuyu mezhebinin açıklamalarından öteye gitmemiş olmasına bağlıyoruz. İnsanın iradesine verdiği değerden dolayı onunda diğer Mu'tezilî âlimler gibi Allah'ın dilemesi ile kulun dilemesini kader ve ef'âl-i ibâd çerçevesinde değerlendirdiğini anlıyoruz.

---

¹⁷⁶ İrem Ceyhan, *Maturidî'de Hidâyet ve Dalâlet Bağlamında Allah- İnsan İlişkisi*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya, 2013, 61-62.

¹⁷⁷ Türcan, *Kelami Paradigmanın Güçlülüğü: Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet Kelamında Hidâyet ve Dalâlet Kavramlarının Anlaşılması*.

¹⁷⁸ Fatır, 35/8

¹⁷⁹ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, V, 554.

2. FAHREDDİN ER-RÂZÎ’DE HİDÂYET VE DALÂLET

2.1. Fahreddin er-Râzi ve Mefatihü'l-Gayb

Tam adı Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî olan Râzî 25 Ramazan 543 (6 Şubat 1149)'te Rey şehrinde doğdu.¹⁸⁰ İlk ilmini Rey hatibi olarak bilinen babası Ziyaüddin'den almıştır. Dönemin ilmi merkezlerinden olan Harezm, Buhara, Semerkand, Hind ve Gazne gibi birçok şehre uğramış buralarda bulunan hocalardan dersler almıştır. Buralarda yaptığı tartışılmalar neticesinde sürekli başka bir şehre gitmek zorunda kalmıştır.¹⁸¹ Hocası Kemal es-Sümnani' den fıkıh ve usul dersleri, Mecdüddin el-Cîlî'den ise kelâm, felsefe ve mantık dersleri almıştır.¹⁸² Fıkıhta Şafii itikatta Eş'arî olarak bilinen Râzî İmam, Fahreddin ve Şeyhülislam lakalarıyla anılır.¹⁸³ Eş'arî mezhebinin görüşlerini benimsemesine rağmen bazı görüşlerinde mezhebini eleştirmiş ve Mu'tezile'nin bazı görüşlerini benimsemiştir. Yaşadığı dönemde pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Kutb el-Mısri İbrâhim b. Ali b. Hammâd es-Silmî, Muhammed b. el- Hüseyin Taceddîn el-Urmevî (ö. 653), Şemsettin el-Hûî Ahmed b. el-Halîl b. Saâde (ö. 637), Muhammed Efdalüddin el- Hûnecî (ö. 646) ve İbn İnnîn(ö. 630) meşhur öğrencilerinden bazılarıdır.¹⁸⁴ Yaşadığı dönemde başta Maturidî ve Mu'tezile olmak üzere Kerramiye, Şii gibi fırkaların âlimleriyle ciddi tartışmalar yaşamış onları çok sert dille eleştirmiştir.¹⁸⁵

Râzî bağlı bulunduğu Eş'arî mezhebinin âlimlerinin görüşlerini çok iyi bilip benimsemekle beraber mezhebin önde gelen âlimlerinden olan Gazzâlî(ö. 529/1111)'nin bazı görüşlerini eleştirmiştir.¹⁸⁶ Kendisinden sonra gelen birçok âlim

---

¹⁸⁰ Cerrahoğlu, 291-293.

¹⁸¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 354.

¹⁸² Fahreddin Râzî, Muhammed b. Ömer. *Me'âlimü Usûli'd-Din-Kelâm İlminin Esasları*-, (çev: Muhammed Altaytaş), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınlar, İstanbul, 2019, 13-19.

¹⁸² Yusuf Şefki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), VII, 89-95.

¹⁸³ Râzî, I, 17-54.

¹⁸⁴ Râzî, *Me'âlimü Usûli'd-Din-Kelâm İlminin Esasları*, 15-16.

¹⁸⁵ Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", (XII, 89-95)

¹⁸⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 15.

tarafından takdir edilmekle beraber İbni Teymiyye (ö. 728/1328) gibi âlimler tarafından da eleştirilmiştir.¹⁸⁷ 200 küsur eser verdiği söylenen Râzî'nin eserleri genellikle Kelam, Tefsir, Mantık ve Fıkıh ile alakalı birçok müstakil eserler yazmıştır. En bilindik eseri tefsir alanında yazmış olduğu *Mefâtihu-l Gayb* diğer adıyla *Tefsiri Kebir'dir*. Eserinde her türlü ilme yer vermeye çalışan Râzî ayetler üzerinde derinlemesine mülâhazalara girmektedir.¹⁸⁸ Eserini yazarken nakle yer vermekle beraber akli yorumlara sıkça yer vermiştir. Nitekim ona göre sahih akli deliller sahih nakli deliller ile çelişmez çünkü ikisinin kaynağı ona göre birdir.¹⁸⁹ Hayatının sonuna doğru yazdığı *Mefâtihu-l Gayb* eserinin üzerine yapılan yorumlara göre Râzî tefsirinde birçok ilimden faydalanması ve eserine eklemiş olması eserini zenginleştirmiştir. Fakat hadis gibi bazı ilimlerde derin bilgi sahibi olmaması ve bazı konularda felsefeye dalması ise değerini düşürdüğü şeklinde değerlendirilmiştir. Râzî eserini yazarken sahabe, tabiin, tebei tabiin ve diğer mezhep âlimlerinden sıkça nakillere yer vermiştir. Fakat bu nakli bilgileri alırken çok seçici davranmıştır.¹⁹⁰ O kişiliği, ilmi birikimi, kullandığı usul, farklı ilimlere olan vukufiyeti, zekâsı ve ilme olan tutkusuyla hem asrının hem de kendisinden sonraki dönemlerde eşine az rastlanır bir kişiliğe sahiptir. Râzî hayatı boyunca ilim ehliyle beraber olmuş birçok talebe ve âlim yetiştirmiştir.¹⁹¹ Râzî 1 Şevval 606(29 Mart 1210)'da Herat'ta vefat etmiştir.¹⁹²

2.2. Hidâyet

İslam ilim geleneği içerisinde farklı görüşlerin olması tarih süreci içerisinde süreklilik arz eden bir gelişimi meydana getirmiştir. Kelâm ilminin doğuşu, gelişmesi ve diğer ilmi gelenekleri de bu şekilde etkilemesi de bu minvalde olmuştur. Kelâm fırkaları arası farklı görüş sahibi âlimlerin birbirlerine yönelttiği eleştiriler İslam ilim kültürünün gelişmesini sağlamıştır.¹⁹³ Konumuz olan hidâyet ve dalâlet örneği de

---

¹⁸⁷ Lütfullah Cebeci, "Mefâtihu'l-Gayb", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 18, 348-350.

¹⁸⁸ Râzî, *Me'âlimü Usûli'd-Din-Kelâm İlminin Esasları*, 13-19.

¹⁸⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 1, 20.

¹⁹⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 1, 20-29.

¹⁹¹ Yavuz, "Fahredden er-Râzî", (7, 89-95)

¹⁹² Cerrahoğlu, 291-293.

¹⁹³ Erdemci, 152-159.

kader ve ef'âl-i ibâd konusu altında üzerinde en çok konuşulan konular arasında yer alır. Mu'tezilî Zemahşerî'nin bu konudaki görüşlerini bitirdikten sonra Mu'tezile mezhebini en çok eleştiren mezheplerden biri olan Eş'ârî mezhebinden Fahreddin er-Râzî'nin görüşlerine geçiyoruz.

Yaşadığı dönem ve bağlı olduğu mezhep açısından imam sayılan Râzî ilmi açıdan çok önemli çalışmalar yapmıştır. Zemahşerî'nin aksine ayetleri yorumlarken genellikle eleştirdiği mezhep ve âlimin ismini vererek eleştirir. Özellikle yaşadığı dönem Zemahşerî'nin yaşadığı zamana dilime yakın olması onun yakın dönemdeki ilmi çalışmalardan ne kadar çok haberdar olduğunun kanıtıdır. Râzî de Zemahşerî gibi Mushaf sırasına göre bir tefsir usulü izler. Râzî'nin hidâyet ve dalâlet konusundaki görüşlerini Mushaf sırasına göre bu kavramların geçtiği ayetlerde yaptıkları yorumlarına değineceğiz.

Hidâyet konusunda ilk fasıl Fatiha süresinde geçen ihdina kelimesi ile dir. Fakat burada müfessir Râzî hidâyet kelimesinin anlamlarına değinmekle yetinir hidâyet ve dalâlet konusunun detaylarına girmez.¹⁹⁴ “İşte bu kitap içinde şüphe olmayan bir kitaptır. O muttakiler için hidâyet kaynağıdır.”¹⁹⁵ Râzî burada geçen hüden kelimesi üzerinde durur ve hidâyet konusunda ilk yorumlarını burada yapar. O, hidâyet hakkında beyan edilmiş, içerisinde Zemahşerî'nin de bulunduğu üç yorumu eleştirmektedir. Bu yorumlardan birincisi hidâyetin sadece rehberlik eden bir şey olduğudur. İkincisi Zemahşerî'ye ait olan hidâyettin sonuca ulaştırıcı bir araç olduğudur. Üçüncüsü ise hidâyetin kurtuluşa ermek veya ilim sahibi olmak manasına geldiğini iddia edilen görüştür. Bu hidâyet tanımlarını yanlış bulan Râzî buradaki hidâyetin kılavuzluk olmadığını, sapıklığın zıddı ayrıca hidâyetin sonuca ulaştırıcı bir etken olmayıp sadece rehberlik eden bir yol gösterici olduğunu öne sürer. Ona göre buradaki hidâyet yolda giden bir kimsenin yolda karşılaştığı yoldaki işaretler yani yol levhalardır.¹⁹⁶

Râzî, hidâyet kavramının farklı anlamlarda ki kullanımlarını birçok farklı şekilde izah etmeye çalışır. “...Allah bu örnekle ne demek istedi? Allah bununla

---

¹⁹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, I, 354.

¹⁹⁵ Bakara, 02/02

¹⁹⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II, 444.

kimini saptırır kimini de hidâyete erdirir...”¹⁹⁷ O bu ayetin tefsiri altında dalâlet ve hidâyet kavramlarını müstakil bir başlık altında izah eder. Burada hidâyet bahsine gelince ayetlerdeki hdy fiilinden türetilen kelimelerin kullanımlarına göre hidâyetin manalarını açıklar. O, Mu'tezile'nin hidâyete; yol gösterme, beyan, davet, çağrı, lütuf, cennet yoluna iletme, öne geçirmek ve hükmetmek manalarını verdiğini zikreder. Fakat bu bahiste idlal bahsi gibi hidâyet konusundaki kendi görüşlerini beyan etmediği gibi onlara cevap da vermez. Cebriyenin de görüşlerine değinip, onları eleştirerek meseleyi bitirir.¹⁹⁸ Cedelci bir tavra sahip olan Râzî tartışmalı konularda olduğu gibi bu konuda da görüşlerini beyan ederken önce bu konuda ortaya konulan farklı bakış açılarını değerlendirir. Kendi görüşünü ise ya aynı konunun başkaca geçtiği bir yerde ya da konunun sonunda açıklar.

Hidâyet kaynağı olarak en çok zikredilen şey Kur'ân-ı Kerîm'in kendisidir. Birçok ayette hidâyetin Kur'an'a atfedilmesi üzerinde durur bu ayetlerde vahyin tüm zamanlarda herkes için hidâyet kaynağı olduğuna dikkat çekilmiştir. “*De ki: Kim Cebrail'e düşman olursa (kahrından gebersin). Çünkü kendinden evvelki (kitaplar) tasdik edici ve mü'minler için hidâyet vesilesi ve müjde olan (Kur'an)' Allah'ın izni ile senin kalbine o indirmiştir.*”¹⁹⁹ Râzî bu ayette geçen Kur'ân'ın hidâyet olma meselesine değinir. Ona göre Kur'an yalnızca muttakilere rehber olduğu gibi kendisine inanan ve tabi olan kimselere hem hidâyet rehberidir hem de bir müjdedir. Bu iki mükâfat iman etmekle elde edilen özel karşılıklardır.²⁰⁰

Râzî, Kur'ân'ın kendisinin hidâyet olmakla beraber hidâyete ulaştıran bir hidâyet rehberi olma vasfını da taşıdığını “*...İnsanlara hidâyet olan, hidâyetin ve hakkın açık delilleri olan Kur'an o ayda indirilmiştir.*”²⁰¹ ayetiyle açıklar. Ayrıca Kur'ân'ın şeksiz şüphesiz hakkı batıldan ayıran delilleri içeren bir sağlam rehber olduğunu da vurgular. Bu ayette geçen huden kelimesinin Tevrat olduğunu söyleyen

---

¹⁹⁷ Bakara, 2/26

¹⁹⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II, 200-203.

¹⁹⁹ Bakara, 2/97

²⁰⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, III, 245.

²⁰¹ Bakara, 02/185

rivayetlere ve başka ayetlerdeki kullanımlarına bağlı olarak daha önceki kitapların hidâyet kaynağı olduğu gibi Kur'ân'ın da hidâyet kaynağı olduğunu belirtir.²⁰²

Râzî "(Ey Muhammed) o (insanlar) hidâyete erdirmek senin üzerine borç değildir. Fakat Allah, dilediğine hidâyet eder."²⁰³ Bu ayetin tefsirinde şöyle bir açıklama yapar:

Allahu Teâlâ'nın, "Fakat Allah, dilediğine hidâyet eder" buyruğu ile âlimlerimiz, Allah'ın hidâyetinin umumî değil, aksine sadece Mü'minlere mahsus olduğuna istidlal ederek öyle demişlerdir: "Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, "Fakat Allah, dilediğine hidâyet eder" sözü, Hak Teâlâ'nın, "O insanlar hidâyete erdirmek, senin üzerine borç değildir" buyruğu ile nefyedilmiş olan hidâyetiisbât etmiş olur. Binaenaleyh, Cenâb- Hakk'ın, "Fakat Allah, dilediğine hidâyet eder" beyanı ihtiyarî ve iradî olarak meydana gelen ihtidadan ibâret olmuş olur. Bu da, ihtiyarî olarak meydana gelen ihtidânın, Allah'ın takdiri, yaratması ve tekvini ile meydana gelmesini gerektirir ki elde edilmek istenen netice de budur."²⁰⁴

Hidâyet kavramı üzerine Râzî ayetlere yaptığı yorumlarda kendi mezhebinin görüşünü diğer mezheplerin görüşleriyle karşılıklı olarak ele alır. "Allah kimi doğru yola koymak isterse, onun göğsünü İslâm'a açar. Kimi de saptırmak isterse, onun da kalbini son derece daraltır ve O, sanki gökte yükseliyormuşçasına zahmet (görür). Allah iman etmeyeceklerini üstüne böyle rüsvaylık çökertir."²⁰⁵ Râzî, Eş'arî mezhebinin hidâyet ve dalâlet meselesinde ki görüşünü temellendirdiği ayetin bu ayet olduğunu söyler. Öncelikle Mu'tezile'nin bu ayet hususunda değindikleri delillerine ve iddialarına değinir. Mu'tezile bu ayet üzerinden kendi mezheplerinin doğruluğunu delillendirmek için bir kaç izah yaparlar. Bunlardan birincisi Allah'ın bu ayette yapacağı fiili şarta bağlamasını yani Allah kimi hidâyete veya dalâlete götürmek isterse onun gönlünü ferahlatır veya daraltır şeklindedir. Buna göre Allah hidâyet ve dalâlet fiilini kişinin istemesine bağlamaktadır. Nitekim Allah'ın kulu için kötülüğü istemeyeceğini herkesin bildiği bir hakikat olduğunu söylerler. İkinci olarak Mu'tezilî âlimler arasında bu ayet hususunda farklı yorumlar yapıldığını Kadı ve Cübbaî'nin bu ayette Allah'ın mü'minler için lütufta bulunduğunu kâfirlerin günahları sebebiyle onların karanlık içerisinde bırakıldığını iddia ettiklerini söylerler. Üçüncü olarak Mu'tezile bu ayette takdim tehir olduğunu ve burada Allah'ın kulun

---

²⁰² Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, IV, 354.

²⁰³ Bakara, 2/272

²⁰⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, V, 536.

²⁰⁵ Enam, 6/125

istememesi üzerine ona hidâyet ve dalâleti vereceğini böylece bu fiillerin kişiye ait olduğunu söylerler.²⁰⁶

Râzî bu iddialara karşısında teker teker onlara cevap verir. Ona göre Mu'tezile'nin ilk iddiası ayetin sonunda onlara rüsvaylık verir ifadesiyle Allah burada hidâyet ve dalâleti kendisinin verdiğini beyan etmektedir. Böylece Mu'tezile'nin ilk iddiası ortadan kalkar. İkinci iddialarına gelince; "Biz ayetten bu mananın kastedildiğini kabul etmiyoruz. Aksine ayetten kastedilen mana budur. Cenâb-ı Allah, işte böylece, iman etmeyeceklerine hükmetti ve takdir ettiği kimselerin kalplerine rüsvaylık (murdarlık) kor." Biz, ayeti bu manaya hamlettiğimizde, Mu'tezile'nin ileri sürdüğü şey düşer." Râzî, Mu'tezile'nin son iddialarının ise ayetin nazmını değiştirerek bir manaya ulaşmaları olduğudur. Burada Mu'tezile'nin yanlış bir çıkarımda bulunduğunu nitekim böyle bir yol açmanın diğer bütün ayetler hakkında da aynı yanlışa düşme ihtimalini doğuracağını beyan eder.²⁰⁷

*"Şüphe yok ki Rabbin, yolundan sapanları en iyi bilmenin ta kendisidir. O, hidâyete ermişleri de çok iyi bilendir"*²⁰⁸ Râzî bu ayetin yorumunu yaparken Allah'ın bilgisinde değişmenin imkânsızlığına dikkat çeker. Ona göre Allah'ın birçok yerde hidâyeti ön plana çıkarması mü'mine yardım kâfiri yardımsız bırakması değil kâfirin durumunun beisliğine vurgu yapmasından dolayıdır. Allah her kulu için hidâyeti diler.²⁰⁹

*"Biz İbrahim'e rüşdü verdik ve biz onu bilenlerdik."*²¹⁰ Râzî bu ayetteki rüşd'ün hem Peygamberlik manasında hem de bir şeye ulaştırma manalarına geldiğini söyler. Ona göre rüşd kelimesinin Hz. İbrahim hakkında kullanılması bu iki manaya da delalet eder. Ayrıca rüşd kelimesinin hidâyet manasında kullanıldığını da bu açıklamalardan sonra ekler. Ona göre Eş'arî âlimleri bu ayetten istidlal ederek imanın yani hidâyetin Allah tarafından kullara verildiğinin delili olarak kullanmışlardır. Mu'tezile'nin konu hakkındaki yorumları ise bunun aksi bir görüşte

---

²⁰⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, X, 163.

²⁰⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, X, 165.

²⁰⁸ Enam, 6/117

²⁰⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, X, 142.

²¹⁰ Enbiya, 21/51

olduğu için bu delillerden dolayı onların yaptıkları yorumlarının batıl olduğunu söyler.²¹¹

Râzî, “Onlar ki, sözü dinlerler ve onun en güzeline uyarlar. İşte onlar Allah’ın doğru yola ilettiği kimselerdir. Ve onlar sağduyu sahiplerinin tâ kendileridir”²¹² ayetinin izahında hidâyetin akıl ile olan ilişkisini açıklar. Ona göre hidâyetin bir kula verilmesi için kulun akıl sahibi olması gerekir. Akıl sahibi kişi aklı sayesinde hidâyeti isteme isteğinde bulunur ve hidâyet de Allah tarafından kendisine verilir. Hidâyetin kulda meydana gelmesi iki taraflı bir iştir. Birincisi hidâyeti veren biri olması gerek ki bu da Allah’tır. Diğer taraftan hidâyeti kabul edecek biri olması lazım bu da akıl sahibi insandır. Ona göre ayette önce aklın sonra hidâyetin vurgulanmasının sebebi kulun hidâyeti alabilecek konumda olan aklının varlığına işaret etmesidir.²¹³

Hidâyet kavramının kullanılması bazen özel bir anlamda olabilir. “Yolun doğrusu kendilerince apaçık anlaşıldığı halde inkârda ısrar edenler, Allah yoluna engel koyanlar ve resule muhalefet bayrağı açanlar asla Allah’a bir zarar veremeyeceklerdir; bu (tutum) yaptıklarını da sonuçsuz kılacaktır.”²¹⁴ Râzî bu ayetin yorumunda hidâyetin farklı manaya geldiğini şöyle izah eder :“Yolun doğrusu kendilerince apaçık anlaşıldığı halde inkârda ısrar edenler, Allah yoluna engel koyanlar ve resule muhalefet bayrağı açanlar asla Allah’a bir zarar veremeyeceklerdir; bu (tutum) yaptıklarını da sonuçsuz kılacaktır.”²¹⁵

“Doğrusu biz o hidâyeti (Kur’ân’) dinleyince, ona iman ettik.”²¹⁶ Râzî bu ayetteki hidâyetin Kur’ân olduğunu söyler.²¹⁷ “Gördün mü? Ya o (kul) doğru yol üzerinde ise.”²¹⁸ Râzî hidâyet konusunda son olarak bu ayet üzerinden bir yorum yapar. O bu ayetin muhatabı iki şekilde anlaşıldığını iddia eder. Ona göre burada Allah iki kişiye hitap şeklinde konuşma yapmış ve inkâr eden kimseye yönelerek ya

---

²¹¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XVI, 158.

²¹² Zümer, 39/18

²¹³ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XIX, 164.

²¹⁴ Muhammed, 47/32

²¹⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XX, 120.

²¹⁶ Cin, 72/13

²¹⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXII, 184.

²¹⁸ Alak, 96/11

Peygamber doğru yol üzerinde ise şeklinde bir tehditvari soru yönelttiğini söyler. Ona göre buradaki hüda kelimesi doğru yol üzere olan manasında kullanılmıştır.²¹⁹

Râzî, hidâyet konusunda kavramın geçtiği ayetlerin birçoğu üzerinde durarak konuyla alakalı görüşleri izah eder. O konuyla alakalı görüşlerini en açık şekilde izah eder. Sadece kendi görüşlerini değil konuyla alakalı önemli görüşlere ve o görüş sahibi âlimlerin delillerine bile yer verir. Konuyla alakalı tartışmaları izah ettikten sonra mezhebinin ve kendi görüşlerini söyler. Onun bu konudaki ayetler üzerine yaptığı yorumlardan hidâyet kavramının farklı manalara gelebileceğini Mu'tezile ve diğer fırkaların görüşlerinin ise isabetsiz olarak gördüğünü anlıyoruz.

2.2.1. Allah'a İzafeti Açısından

Hidâyetin Allah'a izafeti genel anlamda Ehl-i Sünnet'in özelde Eş'arî âlimlerinin ayetlere dayandırdığı bir yaklaşımdır. Hidâyet'in Allah'a nispeti hususunda açıklama yapan Râzî mezhebinin görüşleriyle birlikte kendi görüşlerine yer verir. "*Sen, Allah'tan bir rahmet sayesinde ki, onlara yumuşak davrandın*"²²⁰ Râzî, bu ayetin Eş'arî âlimlerine göre Allah'ın insan hakkında iyiyi ve kötüyü takdir ettiğinin bunun da Allah'ın lütfundan dolayı olduğunu söyler. Ayrıca Eş'arî âlimlerinin bu meseleyi Allah'ın lütfuna hüccet olarak değerlendirdiklerini söyler. Ona göre bu konudaki görüşlerinin doğruluğunu Mu'tezile'nin görüşlerinin karşıtlığı üzerinden yapar.

*Mu'tezile'ye göre Allah'ın rahmeti bütün mükellefler hakkında umumîdir. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, Hz. Muhammed'e yaptığı hidâyet, da'vet, beyân ve iradın bir benzerini O; iblis, Firavun, Hâmân, Ebû Cehil ve Ebû Leheb'e de yapmıştır. Bu görüşe göre, Allah Teâlâ'nın bu hususta mükelleflere yaptığı eylemlerin hepsi, temiz kulların en temizini ile bedbaht kulların en bedbaht arasında müşterek olunca, güzel ahlakın ve mükemmel bir gidişatın onların bazılarında tahsis edilmesi, Allah'ın rahmeti sebebiyle olmamış olur.*²²¹

Râzî Mu'tezile'nin bu görüşlerine şu şekilde karşı çıkmaktadır:

Bu görüşe göre, Hz. Peygamber'in güzel ahlakının, Allah'ın rahmeti sebebiyle olduğunu söylemek bâtil ve asılsız olur. Böyle bir izah ise bâtil olacağına göre, kulların bütün fiillerinin, Allah'ın kaza ve kaderiyle olduğunu anlamış oluruz. Mu'tezile bunu, daha fazla Lütufta bulunmak manasına hamletmektedir. Bu, son derece uzak bir ihtimaldir. Çünkü mümkün olan bütün Lütuflar bütün mükellefler hakkında yapmıştır. Mükellefin, tâatından dolayı hak kazanacağı daha fazla Lütf ise, gerçekte Allah'tan değildir; mükellef onu kendisi kesp etmiştir. Çünkü o taat yaptığı zaman, bu fazla lütfu hak etmiş olur. Bu fazlın ona

²¹⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXIII, 269.

²²⁰ Ali İmran, 3/159

²²¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, VII, 155-156.

*verilmesi vâcip olur. Tâat yapmadığın zaman ise bu fazlın ona verilmesi imkânsız olur. Binaenaleyh bu, kulun kendisinden olup Allah'tan olmamış olur.*²²²

Râzî, hidâyetin Allah'a izafeti konusunda hidâyeti hak etmede kulların fiillerini de ele alır. O bu bağlamda Allah'ın fiilleri yaratmada ki imkânı üzerinden yapılan kaderiyye isimlendirmesi üzerinde durur. Râzî, Kaderiyye isminin bütün mezhepler tarafından karşı oldukları mezhepler için kullanılan bir isimlendirme olduğunu söyler. Ona göre kaderiye denilen görüş bir mezhebe denilebilmesi için o mezhebin kulun iradesini tamamen yok sayıp her türlü işi Allah'a yüklemeleri gibi bir düşüncede olmaları gerektiğini beyan eder. Kaderiyye isminin Eş'ârî ya da Mu'tezile için kullanılabilmesi konusunda ise bu iki mezhebinde bu tür bir düşünce tarzını benimsemedikleri için bu isimlendirmenin ne Eş'ârîler ne de Mu'tezililer için kullanılmayacağı beyan eder.²²³

Râzî konu hakkında öne çıkan Mu'tezilî âlimlerden nakledilen görüşleri burada sert bir dille eleştirir. Ona göre Mu'tezile'nin kendi görüşlerini temellendirmek için kullandıkları bu nakli deliller onların dediğinin aksine başka bir görüş için delil olarak ele alınması lazım. Mu'tezile'nin hidâyeti lütuf olarak görmelerine karşı o Allah'ın lütfunun bütün kullarına şamil olduğunu ve bunun adalet prensibine daha uygun olarak gördüğünü anlıyoruz. O burada hidâyet konusunu kulların fiilleri ve kader konusuyla ilişkilendirir. Onun burada yaptığı yorumlardan onun mezhebinin yorumunun daha doğru bulduğunu ve bu konuda Eş'ârî âlimlere uyduğunu anlıyoruz.

2.2.2. Kula İzafet Açısından

Hidâyetin kula izafeti konusunda Mu'tezile kulun iradesini ön plana çıkarırken diğer mezhepler buna karşı çıkmaktadır. Eş'ârî'nin kesb teorisine baktığımızda kulların bu konuda ki yetkinliğini anlamamıza yardımcı olur. Eş'ârî kulların fiilleri işlemede Allah'ın iradesine bağlı olduklarını hatta bu konuda Mu'tezile'nin dediğinin aksine Allah'ın kullarını bir fiili yapamaya zorlayabileceğini iddia eder. Ona göre Allah kullarına bir konuda irade vermişse o konuda zorlamaya da kadirdir. Hatta zulüm yapma iradesi verdiği için zulüm yapmaya da

---

²²² Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, VII, 155-156.

²²³ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XI, 41.

zorlayabilir.²²⁴ Kesb teorisine göre kul bir fiili yapmaya yöneldiğinde Allah'ın irade etmesinden sonra kulun iyi veya kötü sonuca ulaştıracak fiili gerçekleştirmesi anlamına gelir.²²⁵ Buna göre hidâyeti elde etmede kulun bir fiil gerçekleştirebilmesi için o fiilin önce Allah tarafından irade edilmesi gerekir. Kul hidâyeti kendi çabasıyla elde edemeyeceği için hidâyete ermeyi ister böylece Allah onu hidâyete erdirir. Maturidi'ye göre ise kişi hidâyeti elde etmek için çabalaması gerekir. Kullara verilen sağlam duyular hidâyeti elde etmek için verilmiştir.²²⁶

Kulun bu manada yapmakta olduğu fiili terk etme iradesine sahip olup olmadığını tartışan Zemahşerî, Eş'arileri bu konuda eleştirmektedir. Ona göre kesb fikriyle hareket eden Eş'ariler fiillerin kişinin iradesine bağlı olmasına rağmen kişi fiili yapıp yapmama iradesinde sahip olması gerekir. Fakat Eş'ariler'e kulun kesbi terk etmeye gücü yeter mi diye sorulduğunda buna hayır cevabı verilir. Bu da cebri görüşe yakın bir görüş olduğu için kişi işlediği fiillerde irade sahibi olmada sınırlandırılır.²²⁷

Mütakellim Râzî, Eş'arî'nin bu konu hakkındaki görüşlerine paralel görüşlere sahiptir. Ona göre genel anlamda hidâyet Allah tarafından verilmiştir. Bundan dolayı hidâyetin kula izafeti Râzî'in muhal görüldüğü bir konudur. Ona göre kul kendi fiillerinin sorumlusudur ve kulun fiilleri sonucu kader ve kaza gerçekleşir.²²⁸ Râzî hidâyetin kula izafeti konusunda mezhebinin hâkim görüşüne tabidir. O Allah'ın fiilleri yaratmada asıl fail olduğunu kulların hakiki manada fail olabilmeleri için Allah'ın o fiilin gerçekleşmesini irade etmesi dâhilinde gerçekleştirebileceğini savunur. Ona göre fiillerin gerçekleşmesi istitaat meselesiyle beraber anlaşılır. Eş'arî'nin de savunduğu istitaatin fiille beraber olduğu görüşüne katılan Râzî kulun fiili işlemeye yöneldiğinde istitaatin aynı anda bulunması gerektiğini savunur. O Mu'tezile'nin istitaatin fiilden önce kulda var olduğu görüşüne de karşı çıkar.²²⁹ Hidâyet konusunda yapmış olduğu yorumlara baktığımızda onun hidâyetin kula nispeti hususunda mezhebi yorumların dışına çıkmadığını ve Allah'ın fiiller üzerinde ki yetkinliğini ispatlamaya çalıştığını anlıyoruz. Konu hakkında tefsirinde başka bir

---

²²⁴ Eş'arî, *Makalat*, 382.

²²⁵ Eş'arî, *Makalat*, 381.

²²⁶ el-Mâturidi, Ebû Mansûr el- Muhammed b. Muhammed b. Mahmud. *Te'vilâtü'l Kur'an*, (Edtr: Yusuf Şevki Yavuz), Ensar Neşriyat, 2017, I, 366.

²²⁷ Zemahşerî, *Minhac*, 48.

²²⁸ Râzî, *Usûli'd-Din-Kelâm İlminin Esasları*-, 150.

²²⁹ Râzî, *Me'âlimü Usûli'd-Din-Kelâm İlminin Esasları*-, 160.

açıklamasının olmadığını görmekteyiz.²³⁰

2.2.3. İman ile İlişkisi

Sözlükler de e-m-n kökünden türeyen iman kelimesi güvende olma ve korkudan uzak olma manasında kullanılır. Terim olarak ise bir şeyi tasdik etmek, güvenmek ve kesin karar vermek anlamında kullanılır.²³¹ İslam dinine tabi olmaktan ilk şart olan iman diğer bütün dinlerde de aynı şekilde dinlerin ana konusu mahiyetindedir.²³² Kur'an'ı Kerim'de 800 küsur kullanımı mevcut olan iman kelimesi farklı anlamlarda ve farklı konulara atıfla kullanılır.²³³ Hadislerde de aynı mahiyette üzerinde durulan iman konusu hakkında en önemli hadis kitaplarında müstakil bir konu başlığı olarak yer alır. Kelam ilmi açısından en önemli konu olarak ele alınan iman meselesi hemen hemen bütün konularla alakalandırılmıştır. Kelam kitaplarının tümüne yakınında iman konusuna ait bir bahis açılmış ve çeşitli tartışmalara yer verilmiştir.²³⁴

Mu'tezilîler imanın şartı olarak iman ile beraber amelinde bulunması gerektiğini savunurlar. Onlara göre iman tek başına yetmeyip kişinin hakiki bir Müslüman olması için salih ameller işlemesi gerekir.²³⁵ Buna karşın Ehl-i Sünnet ise kişinin hakiki imana sahip olabilmesi için kalbiyle inandığını diliyle telaffuz ederek bu doğrultuda ameller işlemesi gerekir. Eğer bunlarda bir noksanlık olursa yani diliyle söyleyip kalbiyle tasdik etmezse münafık; kalbiyle inanıp dille söylemezse kâfir, kalp ve dil birliği bulunmasına rağmen amelde noksanlık var ise fasık olabilmektedir. Kur'an'da iman ile beraber vurgulanan iman salih amel ikilisi

---

²³⁰ Hadice Ulaş, *Fahreddin Râzî'de İnsan ve Yetkinliği*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2009, 49-53.

²³¹ İsfahânî, 478; İbni Manzur, "hdy", I, 29.

²³² Mustafa Sinoğlu, "İman", (İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), XXII, 212-214.

²³³ Abdülbaki, "İmn", 210.

²³⁴ Sinoğlu, "İman" TDV, 2000, (XXII, 212-214)

²³⁵ Kadi Abdulcebbar, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. el-Hemedânî. *Tenzihul Kuran An Metain*, Mektebetu Nafize, Mısır, 2006, 199-200.

kurtuluşun yolu olarak gösterilmiştir.²³⁶ Kur'an'ı Kerîm'de bir bu anlamda birçok ayet bu hususa dikkat çekmemektedir.²³⁷

İslam âlimleri tarafından imanın mahiyeti ve diğer konularla ilişkisi üzerinde derin mülâhazalara girilmiştir. Kurtuluşa ermek için imanı ön şart kabul eden İslam akidesi hidâyet ile iman arasında bir bağ olduğu Kur'ân'ı Kerîm ayetlerinin atıflarıyla ifade edilmiştir. “*Allah mü'minlerin velisidir onları karanlıklardan nura çıkarır.*”²³⁸ Bu ayet üzerine Râzî, hidâyetin iman ile ilişkisi üzerine Mu'tezile ve kendisinin bu konu hakkındaki görüşlerine ulaşıyoruz. Râzî, burada Allah'ın kullarına olan lütfu hakkında Mu'tezile'nin görüşlerini açıklar ve onlara cevap verir. O, Mu'tezile'nin Allah'ın insanlara olan lütfu onların küfürden imana çıkarılması olmadığı asıl lütfun Allah'ın insanları doğru yolu bulması için Peygamberler ve kitaplar gönderilmiş olmasıdır şeklinde olduğunu söyler. O, Mu'tezile'nin bu görüşlerine karşılık Allah'ın mü'min kimsenin iman etmiş olması ile Allah'ın lütfuna mazhar olduğu ve dünya da iman nuru ile doğru yolu bulma imkânına sahip olduğunu söyler. Bu mananın ayetin zahir anlamına daha yakın olduğunu başka te'villere ihtiyaç olmayacak şekilde açık olduğunu beyan eder. Ona göre kulların hidâyeti bulması için ancak iman etmekle mümkün olabileceğini söyler.²³⁹

Hidâyetin iman ile ilişkisi bağlamında Râzî'nin yaptığı yorumlara göre onun imanı doğru yola ermenin ilk ve en önemli şartı olarak gördüğünü anlıyoruz. Nitekim Mu'tezile'nin, imanın aksine asıl olan lütfu hidâyet olarak görmelerini eleştirir. Onun ayetlerin zahirinden yola çıkarak kulun hidâyet ehli olabilmesi için iman etmiş olmasını kaçınılmaz bir şart olarak gördüğünü ve bu konun başka bir yoruma ihtiyaç olmayacak şekilde anlaşılır olduğunu savunduğunu görüyoruz.

2.2.5. Aslah ile İlişkisi

Salah aslah meselesi Mu'tezilî Kelamcılar özelinde üzerinde durulan bir meseledir. Eş'arî mezhebi ve Râzî bu konuyu itikadî olarak herhangi bir meseleye

---

²³⁶ Enes Yâriz, *Kuran'a göre Hidayete Ermede İnsanın Rolü*, İnönü İlahiyat Fakültesi Dergisi, Malatya, 2017.

²³⁷ Bk: Hac, 22/54; Bakara, 2/213; Teğabun, 64/11; Yunus, 10/9; Nahl, 16/104

²³⁸ Bakara, 2/257

²³⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 431.

bağlamazken bu konuda sadece Mu'tezile'ye cevap vermek için onların delillerini çürütmek için değinirler. *“Doğru yolu bildirmek, Allah'a aittir, yolların eğrisi de var ve dileyseydi hepinizi de doğru yola sevk ederdi.”*²⁴⁰ Râzî bu ayetin yorumunda Mu'tezile'nin âlimleri tarafından hidâyetin Allah'a ait olduğunu dalâletin ise kişinin kendisinden olduğunu aktarır. O, Mu'tezile'nin hidâyet meselesinde salah aslah ilişkisi içerisinde değerlendirdikleri ayetlerden birinin bu olduğunu beyan eder. Mu'tezile'ye göre Allah kulu için en iyi olan hidâyeti yaratır fakat dalâleti ise kişi kendi çabasıyla yüklenir. O kendi mezhebinin ve kendisinin bu konudaki görüşünü de bu ayetteki hidâyetin doğru yola iletmek olduğunu söylemekle ortaya koyar. Râzî'ye göre burada hidâyeti yaratmak Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi Allah'a vacip değil sadece burada Allah'ın doğru yolu yarattığını beyan ettiğini söyler. Mu'tezile'nin bu ayetteki iddialarının daha önce hidâyetin geçtiği birçok ayette Mu'tezile'nin yaptığı yorum olduğunu söyler.²⁴¹

Salah aslah meselesinde daha önce Zemahşerî'nin görüşlerini açıklarken detaylıca değinmiştik. Bu konuda Ehl-i Sünnet âlimlerince birçok bağlamda Mu'tezile'ye cevap verilmiştir. Râzî'de Mu'tezile'nin kendine delil olarak kullandığı ayet üzerinden onların görüşlerini eleştirir. Ayet üzerine yaptığı yorumlardan onun Mu'tezile'nin ayetleri te'vil ettikleri mananın yanlışlığına dikkat çekerek onların hidâyetin Allah tarafından yaratılmasının aslah olarak ele almalarına karşın hidâyetin doğru yola iletmek olduğunu savunduğunu görüyoruz. Ayrıca burada onun Mu'tezile'nin her zamanki hatayı yaptığını bu yüzden ayetleri doğru bir biçimde anlayamadıklarını bundan dolayı da daha önce olduğu gibi hidâyeti Allah'a vacip kılarken dalâleti de kulun kendisine bağdaladıklarını söyler.

2.2.6. Şerh ile İlişkisi

Bir şeyi açmak, parçalamak ve açıklamak anlamında kullanılan şerh kavramı kelâmî olarak Allah'ın bir konuyu kullarına kolaylaştırmak için beyan etmesi anlamında kullanılır.²⁴² Kur'an'ı Kerim'de 5 defa geçen Şerh kelimesi göğsün iyi

---

²⁴⁰ Nahl, 16/9

²⁴¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XIV, 172.

²⁴² İbni Manzur, “Şrh”, 5, 124; Sedat Şensoy, “Şerh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), XXXIX, 555.

veya kötü bir olguya açılması anlamın da kullanılır.²⁴³ Kelam kitaplarında göğsün imana açılması manasında şerh kavramı üzerinde durulmuştur. Hidâyetin şerh ile ilişkisi konusu Allah'ın kullarının hidâyeti bulmaları için onların doğru yola gelmelerini kolaylaştırması ve önünü açması anlamında kullanılır.²⁴⁴

Şerh kavramının Kur'ân'ı Kerîm'de geçtiği yerlerde müfessirler konuyu izah etmeye çalışmışlar. Şerh konusuna; “*Şüphesiz biz, Tevrat'ı indirdik, onda doğru yola sevk ediş ve nur var.*”²⁴⁵ ayeti üzerinden değinen Râzî bu ayetin tefsirinde Tevrat içinde var olan hidâyet ve nur kavramları hakkında kısa bir açıklama yapar. Ona göre burada iki kavramın farklı ele alınmasından dolayı burada farklı iki özelliğe değinilmiştir. Yani buradaki hidâyet nur değil farklı manada diğer yerlerde geçen hidâyet kavramlarından da farklı olarak şerh ile alakalı bir durumdur. Ona göre bu kullanım hüda, hüküm, kanun ve tekliflerin açıklanması manasındadır. Allah'ın hidâyetin teklifliliğini açıklaması hidâyetin şerh ile olan ilişkisini ortaya koyar. Ona göre bu tür hususların açıklanması Allah'ın kuluna yardımındır.²⁴⁶

Râzî'nin şerh konusunda ki görüşlerini en net “*Allah kimi doğru yola koymak isterse, onun göğsünü İslâm'a açar.*”²⁴⁷ ayeti üzerinden açıklar. Ona göre Allah bir kul hakkında maslahat gereği faydalı bir bilgiyi kulunun kalbinde yaratır. Kalpte böyle bir şey olunca kişi o işi yapmaya meyilli olur ve yapar. Bu Allah'ın kulunun göğsünü İslâm'a açmasıdır. Ona göre Allah gönülleri imana meylettirir. Aynı şekilde eğer Allah kulun kalbinde imana yönelir bir iz bulunmayıp küfre gidecek bir iz bulursa o kulunun kalbini imana daraltır. Ona göre ayetin zahiri akli ve nakli, deliller buna işaret eder. Devamında Râzî Mu'tezile'nin kendi görüşlerine göre ayeti te'vil ederek Allah'ın hidâyeti yarattığını ve kulunu buna sevk ettiğini dalâleti ise kulun kendi elleriyle hak ettiğini şeklinde te'vil ettiğini aktarır ve onlara cevap verir. Ona göre burada irap açısından onların yüklediği mana yanlış olur. Burada Allah hidâyeti de dalâletti de insanın gönlünü İslâm'a ısıdırmayı da Allah kendine nispet

---

²⁴³ Abdalbaki, “Şrh”, 825.

²⁴⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, IX, 89.

²⁴⁵ Maide, 5/44

²⁴⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, IX, 89.

²⁴⁷ Yunus 10/125

etmiştir.²⁴⁸ Bununla beraber Allah, kullarına Peygamberler ve Kutsal Kitaplar göndermekle onların hidâyet ehli olmalarını kolaylaştırmıştır. Allah'ın vahiyle kullarını desteklemesi Râzî'ye göre hidâyet ehline birçok açıklaması yani şerh etmesidir.²⁴⁹

Hidâyet kavramı Mu'tezililer tarafından birçok farklı manaya hamledildiği gibi Eş'ârîler ve Râzî tarafından da farklı kullanımla bilinmektedir. Râzî burada hidâyetin diğer yerlerde geçen anlamlarından farklı olarak konuyu şerh ile ilişkilendirmiştir. O, Mu'tezile'nin ayetlerdeki hidâyet kavramlarını şerh ile ilişkilendirip kendi görüşlerine delil kullanmalarına karşılık onların iddialarını çürütüp kendi görüşünün tutarlılığını ortaya koymaya çalıştığını görüyoruz.

2.2.7. Meşiet ile İlişkisi

Allah'ın irade etmesi ve kulun istemesiyle hidâyetin gerçekleşmesi Zemahşerî tarafından farklı konular içerisinde yorumlandığı gibi Râzî tarafından da ele alınmıştır. Bu bağlamda Râzî hidâyetin meşietle olan ilişkisini birkaç ayet üzerinden hem Mu'tezile'nin iddialarına cevap vermekte hem de kendi görüşlerini beyan etmektedir. *“Şüphesiz sen sevdiğin kimseyi doğru yola iletmezsin. Fakat Allah, dilediği kimseyi doğru yola erdirtir. O, doğru yola gelecekleri daha iyi bilir.”*²⁵⁰ Müfessir burada birkaç meseleye değinir. Öncelikle bu ayetin nüzul sebebi olan birçok rivayette aktarılan Peygamberimizin amcası Ebu Talib(ö. 540/619)'in hidâyetini istemesi ve bunun üzerine bu ayetin inmesi. Ona göre rivayetler Ebu Talib'in dalâletine işaret etse de bu ayetin zahiren onun dalâlette ölmediğini gösterir.²⁵¹ O, bu ayeti tefsir ederken *“Şüphesiz sen dosdoğru yola iletmezsün”*²⁵² ayetini de hatırlatarak bu iki ayet arasında sanki bir zıtlık varmış gibi bir meselenin çıktığını söyler ve onlara da cevap verir. Ona göre bu iki ayet arasında bir tezat yoktur. Çünkü Allah'ın Hz. Peygambere nispet ettiği hidâyet davet ve açıklama manasındadır. Ona nispet etmediği hidâyet ise imana göğsü açma ve muvaffakiyet

---

²⁴⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XX, 166.

²⁴⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 431; XIV, 172; XVII, 542.

²⁵⁰ Kasas, 28/56

²⁵¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XVII, 541.

²⁵² Şura, 42/52

verme manasındadır. Ona göre buradaki imana göğsü açma ve muvaffakiyet verme, kalbe verilen ve kabin sayesinde hidâyet bulunduğu bir nurdur.²⁵³ O bu ayetlerde geçen iki hidâyet kavramına Mu'tezile'nin, kavramlardan birine Allah'ın meşietini diğerine ise cennet yolunu göstermeye delalet ettiği iddialarının batıl olduğunu söyler. Ona göre Allah'ın meşietini nihai olarak Allah'ın hidâyeti kulum kalbinde var etmesidir. Cennet yolunu göstermeye delalet ettiğini söylemlerine karşılık olarak ise böyle bir hidâyetin bütün insanları kapsamı gerektiği için bu iddialarının da batıl olduğuna delil getirir.²⁵⁴

Kulların dilemesinin Allah'ın dilemesine bağlı olduğuna atıfta bulunan ayetlerden biri şu şekildedir: “*Âlemlerin Rabbi olan Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz*”²⁵⁵ burada kulum meşietini Allah'ın meşietine bağlanmıştır. Râzî burda Allah dilemedikçe kulum bir şey dilemesinin herhangi bir mahiyetinin olmadığını bu yüzden Allah dilemediği müddetçe kulum hidâyete eremeyeceğini söyler. Ona göre Allah hidâyetin dilenmesi ve gerçekleşmesini bir şarta bağlanmıştır bu da ancak Allah'ın dilemesiyle olabileceğidir.²⁵⁶

Râzî, filozofların bu konu hakkındaki tartışmalarına da değinir. O, filozofların bir fiilin yapılmasının kişinin içinde iyi bir kanaat olduğunda o fiili yapmaya yönelik bir eğilim olduğunu ve böylece fiilin meydana geldiğini iddia ettiklerini aktarır. Bu iddialarına karşılık Râzî: “Allah hakkında bu anlamda bir iradeden bahsetmenin doğru olmayacağını, çünkü O'nun zâtı için fayda veya zarardan söz edilemeyeceğini ifade ettikten sonra kelâmcıların irade tanımını şu şekilde verir: ‘Bir zorunluluk söz konusu olmaksızın -yapılması veya yapılmaması- mümkün olan bir hususta iki taraftan birini tercih etmeyi gerektiren sıfat’ şeklinde cevap verir.”²⁵⁷

Râzî, Allah'ın meşietinin kudreti hakkında Mu'tezile'ye karşı çıkmakla beraber kendi mezhebinin görüşünü de Allah iyi kötü bütün fiillerin yaratıcısı olduğunu da aktarır.²⁵⁸ O, Allah'ın dilediğini hidâyete erdirmesi hakkında Mu'tezile'nin Allah'ın bu meşietinin isteyen kimseleri hidâyet yoluna iletmesi veya Allah'ın kullarına lütufları olarak ele almalarına karşı çıkar. Ayrıca o, Mu'tezile'nin bu görüşlerine göre; Allah hidâyete erdirmeyi yerine getirmesi ona vaciptir

---

²⁵³ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XVII, 541.

²⁵⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XVII, 541.

²⁵⁵ Tekvîr, 81/ 29

²⁵⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XVII, 537.

²⁵⁷ Râzî, *Me'âlimü Usûli'd-Din*, 175.

²⁵⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, VI, 164.

demelerinden dolayı, vacip olan şeyin meşiete ters olacağı için ayeti onların dediği manaya hamletmenin yanlış olacağını beyan eder.²⁵⁹

Meşiet konusunda yapılan tartışmalar konumuzun ana tartışma noktalarından birini oluşturuyor. Ayetlerde geçen zahir ifadelerden Allah'ın kulu hakkında dilemesi ve dilediğini hidâyete erdirmesi aynı şekilde bazı yerlerde ise kulun iradesine vurgu yapılması konunun anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Râzî hem konunun anlaşılması hem de bu konu hakkında Mu'tezile'nin ortaya attığı iddialar üzerin konuyu etmeye çalışır. Onun konu hakkında yaptığı yorumlara baktığımızda tüm fiillerin yaratıcısının Allah olduğu kanaatinden yola çıkarak mezhebi görüşlerini savunduğunu görüyoruz. Ayrıca onun, filozofların ve Mu'tezilî âlimlerin yaptığı te'villerin yanlışlığını ortaya koyarak onları Allah'ın rahmetine sınır koymakla, meşieti yanlış manalara te'vil etmekle ve meşieti aslah ile ilişkilendirmelerine karşı çıktığını görüyoruz.

2.3.Dalâlet

Ehl-i Sünnet akidesinin ana kollarından olan Eş'arî mezhebi hayrın ve şerrin Allah'tan olduğuna iman etmekle beraber kulun doğru yoldan sapması yani dalâletin izafeti konusunda farklı görüşlere sahiptir.²⁶⁰ Eş'ârî dalâlet konusunda saptırmanın kula izafetini kabul etmez. Ona göre kulun saptırılma fiili Allah tarafından gerçekleştirilir. Bu anlamda özellikle Mu'tezile'nin ortaya attığı iddialara karşı Arapça'nın dil kuralları üzerinden cevap verir.²⁶¹ Râzî de dalâlet konusunda bağlı olduğu mezhebine paralellik arz eden görüşlere sahiptir.²⁶² O, Fatiha süresinin son kelimesi olan dallin kelimesinden dalâlet ile alakası üzerinde durmamış sadece bu grubun kimler olduğunu izah etmekle yetinmiştir. Ona göre dalâlete giden kimseler

---

²⁵⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XVII, 355; Yunus, 10/25

²⁶⁰ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2013, 102-104.

²⁶¹ Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim, el-Basrî, *Dinin İnanç İlkeleri(el-İbane Usulü-d Diyane)*, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2005, 90-93.

²⁶² Enver Bayram, *Razî'nin Hidayet ve Dalalet ile İlgili Ayetleri Yorumlaması ve Bu Hususta Mutezileyle Giriştiği Tartışma, (Tefsiri Kebir Bağlamında)*, International Journal of Social Science Doinumber: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS7288> Number: 61, p. 177-196, Autumn III. 2017.

Allah'ın vermiş olduğu iman nimetinin kıymetini bilmeyen nankörlük eden münafıklardır. Bu kimseler yoluna ulaştırılması istenilen sıratı müstakimde olan kimselerin tam zıt olarak bir yola giren kimselerdir şeklinde bir izaha gitmektedir.²⁶³

Dalâlet kavramının Kur'ân-ı Kerîm'de ki kullanımlarının farklı manalara delalet ettiğini söyleyen Râzî ayetlerdeki kullanımlar ve şiirlerden deliller getirir. Ona göre fiilin kullanılış biçimi onun asıl manasını bilmemizde önemli bir rol oynar. İdlal manası yoldan çıkarmak olarak ele alındığında bu, Kur'an'ın kullandığı manada Şeytan ve Firavunun saptırması gibi bir saptırmadır.²⁶⁴ Birçok ayette saptırma şeytana atfedilmiştir.²⁶⁵ Râzî daha sonra şiirlerden dildeki kullanımına dair farklı idlal manalarını izah eder. Buna göre idlal bazen bir kişiye verilen isim bazen azap bazen bulunduğu hal üzere terk edilme bazen de amelleri iptal manasında kullanılmıştır.²⁶⁶ Kur'an'da anlatılan İsrailoğullarının buzağıyı ilah edinme meselesi üzerine Mu'tezile'nin saptırmanın kul tarafından olmadığını iddia etmelerine karşın Râzî onlara birkaç hususla cevap verir. Ona göre Allah, İsrailoğullarını buzağıya tapmalarından ötürü kınamaktadır. Eğer sapma Allah tarafından yaratılmış olsaydı kınanmazlardı. Şayet cürüm Allah'ın iradesiyle olmuş olsaydı insan bunu yapmakla Allah'a itaat etmiş olurdu. Böylece kişi itaatinden dolayı kınanmazdı. Sapma Allah tarafından olsaydı insanlarda kınanmazdı.²⁶⁷

Dalâletin Allah tarafından, şeytan gibi yaratılan bir şey olmadığını ifade eden Râzî şöyle açıklar: "Eğer dalâlet şeytanın yaptığı gibi bir dalâlet olsaydı şeytandan bu konuda Allah'a sığındığımız gibi, (hâşâ)Allah'tan da sığınırız. Böyle bir şey mümkün değildir çünkü şeytan bu rolü sebebiyle kendisinden sığınılacak bir şey olmuştur."²⁶⁸ O, kişinin dalâlete düşmesinin sebebini kişinin dalâlete sevk edecek fiilleri işlemesine bağlamaktadır. Kullar fiilleri işlemeye yönelik irade gösterince

---

²⁶³ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, I, 364.

²⁶⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, II, 186.

²⁶⁵ Bk: Kasas 28/15, Nisa 4/119, Fussilet 41/29, Neml 27/24

²⁶⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, II, 191-199.

²⁶⁷ Enver Bayram, *Razî'nin Hidayet ve Dalalet ile İlgili Ayetleri Yorumlaması ve Bu Hususta Mutezileyle Giriştiği Tartışma, (Tefsiri Kebir Bağlamında)*.

²⁶⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, II, 189.

²⁶⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XIX, 22.

Allah ona fiilleri yaratma gücü verir. “Fiiller, sebeplere (ona davet eden şeylere) dayanır. Sebeplerin tahakkuku ise, Allah’ın yaratmasıyla olur.”²⁶⁹

Râzî kulların fiilleri bağlamında ana düşüncesini dai meselesiyle açıklar. Ona göre fiili işleyecek olan failde kudret ve güdü bulunduğunda fiilin meydana gelmesi gerçekleşir. Böyle bir durumda fiilin meydana gelmesi vacip olurken bunlardan birinin olmaması durumunda fiilin gerçekleşmesi muhal olur. Kul böyle bir durumda fiili işlemede tam iradeyle mesul olur. Bununla beraber kul her ne kadar fiili kendi irade ve isteğiyle işlese de bütün fiillerin meydana gelmesinde asıl fail Allah’tır. Râzî mezhebinin ve kendisinin; tüm işlerin Allah’ın takdiri ve kazasıyla olduğunu bunun aksi bir düşüncenin akli ve nakli delillerle çelişeceğini söyler.²⁷⁰ Râzî, hidâyet ve dalâlet konusunda dai meselesiyle Mu’tezile ve Cebriyye’den ayrılmaktadır.²⁷¹

Râzî dalâlet kavramının ayetlerde farklı birçok manada kullanıldığını yaptığı yorumlarda belirtmiştir. Onun mezhebiyle aynı görüşte olduğunu dalâleti Allah’a izafesinin imkânı üzerine yaptığı yorumlardan anlıyoruz. Her konuda olduğu gibi burada da en çok Mu’tezile karşıtlığı üzerinden görüşlerini beyan ediyor. Saptırma konusunda kulların, şeytanın vb. faktörlerin etkisinin yanında asıl failin Allah olduğunu beyan ettiğini görüyoruz. Dalâlet konusunda onun görüşlerini açıklamak için fiilleri işleme de kulların içinde bulunan güdüyü ön plana çıkardığını yani dai meselesine bağladığını anlıyoruz. Bu meselede dai Râzî’nin diğer mezhep ve âlimlerden farklı düşündüğü ince ayırım olarak görebiliriz. Onun mezhebi argümanlarla beraber bu konuda yeni bir kavram ile konuyu izah etmeye çalıştığını anlıyoruz.

2.3.1. Allah’a İzafeti Açısından

Dalâlete düşme fiili, Kaderiyye ve Cebriyye gibi fırkalar tarafından Allah’a nispet edilmesine karşılık Eş’arî âlimleri bunun mümkün olmadığını iddia ederler.²⁷²

---

²⁶⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XIX, 22.

²⁷⁰ Râzî, *Me’âlimü Usûli’-d-Din*, 150.

²⁷¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XIX, 22.

²⁷² Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, II, 187.

Râzî bu konuda kendisinin de katıldığı mezhebinin görüşünü ayetlere yaptığı izahlarla destekler. “*Firavun kavmini saptırdı, onları hidâyete ulaştırmadı.*”²⁷³ Bu ayette geçen saptırmanın ise Firavuna nispet edilen yani onun yoldan çıkarması doğru yola girmeye engel olması manasında kullanıldığını iddia eder. Bu tür saptırmanın asıl faili Allah olmadığını izah eden Râzî, ümmetin bu manadaki saptırmanın Allah’a izafesinin caiz olmadığını üzerine icma ettiklerini söyler. Çünkü Allah hiçbir zaman kullarını küfre davet etmediğini, küfrü güzel göstermediğini ve bunun aksine kullarını küfürden men etmiş küfre sapanları durumunda büyük bir ceza ile tehdit etmiştir şeklinde açıklamalar yapar.²⁷⁴ Râzî dalâletin Allah’a nispeti konusunda Mu’tezile ile yakın bir görüşü benimsemesinin yanında farklı düşüğü noktalarda vardır. Dalâletin farklı kullanımlarını göz önünde bulundurarak dalâletin birçok çeşidinin Allah’a nispet edilmesinin caiz olmadığını söyler. Allah kulu hakkında hayrı dilediği için kulunu idlale zorlamayacağını bundan dolayı zoraki idlalin Allah’a nispetinin caiz olmadığını söyler. Râzî Allah’ın hem kullarını şeytandan ve kötü fiilden yasaklaması hem de kulunu idlale düşürmesinin caiz olmadığını söyler.²⁷⁵

Önceki konularda müfessirimiz dalâlete düşme fiilinin asıl failin olduğunu beyan etmişti fakat burada farklı bir konuyla saptırmanın Allah’a izafesinin mümkün olmadığı bir durumu beyan ettiğini görüyoruz. Ona göre eğer ayetlerde zahiren saptırma işi Allah dışında bir varlığa nispet edildiyse dalâlete düşürme fiilinin kesin bir şekilde o varlığa nispet edilmesi gerekir ve bu manada bir saptırmanın Allah’a nispeti asla caiz değildir.

Râzî, dalâlete gitmenin başkasının sebep olmasıyla olabileceğini bundan dolayı da böyle bir sapmanın sebebinin Allah’a izafe edilmesinin caiz olmadığını söyler. O, dalâlete düşmenin sebebinin Allah dışında bir şeye izafe edilmesi gerektiğini dil kurallarıyla açıklar. O, bu yorumunu aksi görüşe sahip Cebriyye ve Kaderiyye gibi fırkaların görüşleri ve hidâyetin zıddı olması ile de açıklar. Bu izahlardan sonra akli deliller açısından dalâletin Allah’a izafe edilemeyeceğini

---

²⁷³ Taha, 20/79

²⁷⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II, 187.

²⁷⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II, 188-191.

maddeler halinde açıklar. Râzî, Allah'ın iki zıt şeyi bir arada bulundurmadığını, meselleri açıkladığını ve insanları şeytan ve askerlerine karşı uyanık olmaya davet ettiği için idlalin Allah'a nispet edilemeyeceğini vurgular. Ayrıca Allah, saptıran şeytana karşı kendisine sığınmayı istemiştir. Eğer saptıran Allah olsaydı ondan da sığınmak gerekirdi ki bu yanlış olduğu için saptırma Allah'a nispet edilemez. Böylece o, dalâletin Allah'a asla izafe edilmeyeceği gibi Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın dalâleti başka şeylere izafe ettiğine de değinmiş olduğunu beyan etmiştir.²⁷⁶

Râzî'nin yaptığı yorumlara baktığımızda dalâleti çeşitli manalara hamlederek farklı te'viller ortaya koyduğunu görüyoruz. Fakat o dalâlete farklı manalar yüklemekle beraber Mu'tezile'nin iddia ettiği şekilde dalâletin tamamen kula ait olduğu görüşüne karşı çıkararak mezhebinin görüşünü doğru bulduğunu anlıyoruz. Dalâletin Allah'a izafesinin caiz olmadığı yerlerde de nakli ve akli yorumlardan yola çıkarak bu şekil bir dalâletin diğerlerinden farkını ortaya koyuyor.

2.3.2.Kula İzafeti Açısından

Kur'ân-ı Kerîm'de genellikle dalâleti tercih eden kulun kendisi olduğuna atıflar yapılır. Dalâletin kendisi ve kötü sonuçları da genellikle kulun kendisi ihtiyarına izafe edilmiştir. *“Onlar hidâyet karşılığında dalâleti satın alanlardır.”*²⁷⁷ Râzî bu ayette geçen hidâyet karşılığında dalâleti satın alma hususu hakkında kâfirlerin ziyanını ticarete kar edemeyen tüccarın durumuna benzetir.²⁷⁸ Burada kişi küfrü seçince hidâyet kolay ve ulaşılabilir olmasına karşın dalâleti kendi isteği ve çabasıyla alan kişi konumuna düşer. Bundan dolayı teklif edilene karşı yapılan seçim yanlışlığı kulun seçimine izafe edilmiştir. Ayrıca fiilleri işlemede verilen irade ve güç bakımından kulun fiillerinin asıl yaratıcısı olmadığını beyan eder. Ona göre kulun fiilleri güdü ve irade bir arada bulununca Allah tarafından yaratılır.²⁷⁹ Burada ortaya çıkan duruma göre fiillerin yaratılması iki taraflı bir eylemdir. Râzî bu durumun dalâletin kula izafe edilmesini şarta bağlar. Onun kulun iradesini

---

²⁷⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, II, 188-191.

²⁷⁷ Bakara, 2/18

²⁷⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, II, 50.

²⁷⁹ Râzî, *Me'âlimü Usûli'd-Din*, 172.

görmezden gelmeden fiillerin meydana gelmesinde ilk şartın kulda fiili yapmaya bir isteğin bulunması ve sonra da Allah tarafından yaratılması olarak ele aldığını görüyoruz. Yani kulların fiilleri Allah'ın zorlaması ya da kulların sadece kendi güçleriyle yaptıkları bir durum olmadığı şeklinde bir yorumu seçtiğini anlıyoruz.

Kulların fiilleri açısından hem fiilleri işlemeleri hem de iyi ya da kötü fiili seçmesi Allah'ın kudreti açısından ele alınmıştır. “*Allah dileseydi, onların kulaklarını sağır gözlerini de kör ederdi. Çünkü Allah her şeye kadirdir.*”²⁸⁰ Râzî burada geçen Allah'ın her şeye kadir olduğu ifadesi üzerine, Allah her şeye kadirse o zaman kulların fiilleri de Allah'a aittir. O, burada Mu'tezilî âlimlerden Cübbai ve Ebu Haşim'in kulların fiillerinin kullara ait olduğu iddialarının yanlış olduğuna değinir. Ona göre kişinin hidâyet ve dalâleti seçme işi fiili olarak ele alındığında Mu'tezile'nin bu seçimin kulun irade ve gayretine bağlamasına karşılık kendi mezhebinin asıl fail olan Allah'a nispet etmelerinin daha doğru olduğunu iddia eder.²⁸¹

Râzî ehli sünnetin takip ettiği Allah'ın sonsuz kudret sahibi olması ve her şeyin onun bilgisi dahilinde gerçekleşmesi kaidesine dayanarak bütün meydana gelen fiillerin ancak Allah'ın elinde olduğunu, böylece kulların her türlü hallerinde ancak Allah'ın izniyle gerçekleşebileceğini savunduğunu anlıyoruz.

2.3.3. Küfür ile İlişkisi

Dalâlet kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de birçok anlamda kullanılmakla beraber kelâmî konulardaki kullanımı kelâmcıların üzerinde daha sıkça durduğu anlamlar oluyor. Râzî dalâlet kavramının küfür manasındaki kullanımı hakkında ayetlerdeki kullanımına ilişkin izahlar yapar. “*Seni yolunu kaybetmiş olarak bulup da yola iletmedi mi?*”²⁸² O, bu ayetin tefsirinde buradaki dâllen ifadesini küfür olarak ele alan bazı rivayetlerden bahseder. Ona göre bazı kimselerin, Hz. Peygamber (s.a.s)'in Peygamberlikten önce mü'min olmadığını, Allahu Teâlâ'nın ona daha sonra hidâyet edip, Peygamber yaptığını görüşünü savunduklarından bahseder. Bu kişilerin

---

²⁸⁰ Bakara, 2/20

²⁸¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II, 73.

²⁸² Duha, 93/7

görüşlerini şöyle açıklar:

Bu cümleden olarak Kelbî, bu ayete, "Sen sapık kavmin içinde bir kâfir idin de, O Allah seni tevhide ilettiler" manasını verirken, Süddî de, Hz. Peygamber (s.a.s)'in kırk yıl, kavminin dini üzere olduğunu söylemiştir. Mücâhid ise bu ayete, "Sen hidâyetten uzak iken, Allah seni bu ayete, "Sen hidâyetten uzak iken, Allah seni dinine iletmedi mi?" manasını vermiştir. Bu görüşte olanlar, görüşlerine bu ayetleri de delil getirirler: "Sen, kitap nedir, iman nedir bilmezdin" (Şûrâ, 52); "Sen, daha önce gafillerden idin" (Yusuf, 3); "Eğer şirk koşarsan, şüphesiz amellerin boşa gider" (Zümer, 05). İşte bu ayetler, bu mananın doğru olması gerektirir, bu ayet de, bunun doğru olduğuna delalet edince, bu ayeti bu manaya hamletmek gerekir.²⁸³

Râzî bu hususta âlimlerin çoğunun aksi görüşte olduğunu hatta Mu'tezile'nin bile bunun Rasulullah için hoş bir şey olmadığını bu yüzden aklen caiz olmadığını söyler. O, Mu'tezile'nin dediğinin aksine bu hususun aklen caiz olduğunu fakat "Sizin arkadaşınız ne azdı ne de yolunu kaybetti"²⁸⁴ manasındaki ayette dayanarak Resulullah'ın daha önce küfre girmediğinin nakli delili olarak alır. Dalâlet konusunda son açıklamalarını burada yapan Râzî dall kelimesinin muhtemel yirmi manasının olduğunu söyler. Bu manalardan bazıları şunlardır: Gafil olma, kaybolma, bilgisiz, beklenilmeyen nimet, yol gösteren, yalnız, Kureyş liderliği, yön arama, sevgi ve unutan gibi.²⁸⁵

Dalâlet kavramı kullardan özellikle Peygamberlerin durumları için kullanılması üzerinde ihtilafın çıktığı bir konu olmuştur. Burada Râzî'nin görüşlerinden hem Mu'tezilî hem de Eş'arî âlimlerinin dalâletin küfür manasındaki kullanımının Peygamber için kullanılmasının caiz olmadığı görüşünde olduğunu anlıyoruz. O, Kur'an-ı Kerîm'de Peygamberimiz için kullanılan dalâlete olma kavramını hakikatlerden habersiz olma manasında anlar.

2.3.4. Hatm ile İlişkisi

Kur'an-ı Kerîm'de geçen hatm kavramı Kelâm ilmi içerisinde üzerinde durulan önemli bir kavramdır. Bu kavram üzerine İslam mezheplerinin âlimleri birçok farklı yorum yapmışlardır. Eş'arî mezhebinin önemli âlimlerinden olan Râzî

---

²⁸³ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XVIII, 215.

²⁸⁴ Necm, 53/2

²⁸⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XVIII, 216-219.

bu kavram üzerine uzunca durmakla beraber hatm kavramının sadece akidevi yönü üzerinde durmaz. O, kelimenin kullanıldığı muhtemel manalarla beraber üzerine yapılan kelâmî tartışmalara da değinmektedir.²⁸⁶

“Râzî, Allah’ın “kulların kalplerinde hidâyeti veya dalâleti yaratması” şeklindeki hidâyetinin veya dalâletin tüm mükelleflere şamil olduğu, ancak kulun hidâyete ermesi ve doğru yolu bulması şeklindeki hidâyetinin sadece mühtedilere ve dalâletin ise şaşkınlara has olarak yaratıldığını ifade eder. Eş’ârî, insanın kendisi ve fiili işleme kudreti sonradan yaratılmış iken bir şeyi yaratmaya güçlerinin bulunmadığını, bu itibarla Allah’ın müminlere hidâyet verirken inkârcıları da saptırıp bundan mahrum bıraktığını ileri sürmüştür. Cüveynî hidâyete erdirmeye ve delalette bırakma hususunda Allah’ın tek yetkili olduğuna işaret eden ayetleri zikrettikten ve onların farklı manalarını izah ettikten sonra onun hidâyetini ve saptırmasını kalpleri dilediği şekilde yönlendirmeye kadir olmasından hareketle Allah’ın iradesine ve ihtiyarına bağlamıştır.”²⁸⁷

Râzî Kur’an’da geçen Allah tarafından kullara verilen mahrumiyetler üzerinde durur. *“Allah onların kalplerinin ve kulaklarının üstünü mühürledi onların gözlerinde de perde vardır. Onlara büyük bir azap vardır.”²⁸⁸* O, burada Allah’ın kullarının fiilleri üzerindeki etkisinin mezhepler bağlamındaki farklı ele alışlarına değinmektedir. Ona göre burada kalplerin mühürlenmesinin ardından kişinin dalâlette kalmasının Mu’tezile tarafından kulun kendisinin hak etmesiyle Allah’ın vermiş olduğu bir durum olarak ele aldıklarını anlatır. Fakat Râzî, Eş’ârîler’e göre burada hatm fiili direk Allah tarafından yapılmıştır. Allah’ın kâfirlerin kalplerini mühürlemesi kulaklarını mühürlemesi ve gözlerine perde çekme işini kendine nispet etmiştir. Kâfirlerin hakka karşı küfrü tercih etmeleri kulaklarını hakka kapatmaları gözlerini hakkı görmeyecek şekilde kör etmelerinden dolayı dalâleti hak ettiklerini söyler.²⁸⁹ Râzî’nin de içinde bulunduğu Eş’ârî kelamcılar hidâyet ve dalâletin Allah’tan olduğunu belirtirken bunun iki yolla meydana geldiğini söylemişlerdir. Birincisi doğru olan hakikatin açıklanması ve insanların hakka çağrılmalarıdır. Bu noktada Peygamberler kast edilmiştir. İkincisi Allah’ın kullarını hidâyete erdirmeleri,

---

²⁸⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II, 5-23.

²⁸⁷ Mustafa Cihat Ersoy, *Fahredin Razi’de İnsan Hürriyeti*, Necmettin Erbakan Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2019, 87-88.

²⁸⁸ Bakara, 2/7

²⁸⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II, 9.

hidâyeti kalplerinde yaratmasıdır. Dalâlette yine Allah'tandır. Allah'ın dalâleti kulların kalplerinde yaratmasıdır.²⁹⁰

Râzî'nin yapıma bakımından Allah'a nispet ettikleri hatm fiilinin sonucunda kulların dalâlete girmesini Allah'a izafe eder. Ona göre daha önce de değindiği gibi kulların herhangi bir sebebe binaen dalâlete girmesi Allah'ın takdiriyledir. Burada onun, kulun hak etmesiyle Allah tarafından saptırılması Allah tarafından önceden bilinen ve belirlenen bir sonuç olarak gördüğünü anlıyoruz. Konu bütünlüğünde Eş'ârîler'in görüşlerine baktığımızda onların kulların dalâlete duçar olmaları hususunda Allah'ın tek başına mutlak kudretle yaptığı bir iş olarak ele aldıklarını görüyoruz.

2.3.5. Meşiet ile ilişkisi

Allah'ın dilemesi anlamında kullanılan şae fiili, Allah'ın kulları için bir şeyi istemesi anlamında kullanılır. Allah'ın meşietini kullarının hidâyeti için olduğu gibi onların dalâleti için de olabilmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de hidâyet ve dalâlet kavramlarının Allah'a nispet edildiği ayetler üzerine Râzî te'viller yapar. *"Allah bu (misal) ile neyi kastetmiştir. Allah böyle dilediğini saptırır, dilediğine de hidâyet eder."*²⁹¹ Ona göre bu tür idlaller ya ceza ya da ukubat manasına geldiği için bu idlal Allah'a nispet edilemez. Bundan dolayı bu idlallerin te'vile ihtiyacı vardır. Allah bu ayette idlal ve hidâyeti kendine nispet etmiştir. Burada Allah bir misal ile kullarını imtihan etmiştir. Bu imtihanı Allah yaptığı için burada dalâlet ve hidâyet Allah'a nispet edilmiştir. İmtihanı kazanma kaybetme açısından kul sorumlu olduğu için sonuç açısından kendi ihtiyarı devrededir. Böyle bir nispeti Allah'a yapmak caizdir.²⁹² Bu ifadelerden anlaşılan: Eğer Allah açıkça saptırma eylemini kendine izafe ettiyse burada fiilin izafeti Allah'a yapılması gerekir. Nitekim burada kulların ihtiyarı da devreye girer. Ama saptırma sebebiyet veren Allah'tan başka bir varlıkta o zaman Râzî, te'vil edilmesi gerektiğini için farklı bir manaya hamlettiğini görüyoruz.

---

²⁹⁰ Ersoy, *Fahredin Razi'de İnsan Hürriyeti*, 84.

²⁹¹ Bakara, 2/26

²⁹² Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II, 186-197.

Dalâletin Allah'a izafe edilmesi ve dalâletin Allah tarafından kulları için dileyip dilememesi Kelâm mezhepleri tarafından üzerinde münakaşa edilen bir konudur. Bu konuda Râzî Mu'tezile'nin görüşlerine de yer verir. *"Biz her Peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle gönderdik ki, onlara (Allah'ın emirlerini) iyice açıklasın. Allah, dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir."*²⁹³ Râzî ayetin tefsirinde Mu'tezile'nin ayet hakkında öne sürdükleri delillere değinir. O, Mu'tezile'nin bu ayeti, Allah'ın kastının küfrü yaratmak değil imanı yaratmak olduğunu beyan eder. Çünkü eğer dalâleti yaratan Allah ise Peygamberin tebyininin gereksiz olduğu manası çıkacağını iddia ederler. Diğer taraftan Mu'tezile eğer dalâleti yaratan Allah ise bu uygun davranış sergilemek kula vacip olur ki bu Allah'ın iradesine ters olur derler. Son olarak Mu'tezile ayeti adl görüşlerine delil olarak getirerek eğer çirkin fiili yaratan Allah ise kişinin buna hâkim olamayacağını bunun da Allah'ın adaletine ters olduğunu iddia ederler.

Râzî, Mu'tezile'nin bu yorumlarından sonra onların bu iddialarına cevap verir. Ona göre Allah'ın kastı hakkında onun beyanının kuvvetli olduğunu fakat her beyanın etkili olmadığı için nihayet dalâleti yaratma Allah'ın elinden olur. İkinci iddiaları olan tebyinin gereksizliğini de yanlış bir mantıktan dolayı reddeder. O, Mu'tezile'nin Allah'ın dalâleti yaratması üzerine kula gereğini yapmasının vacip olması ve bu ayetin adl görüşlerine delil olmasına da itiraz eder. Ona göre Allah dalâleti de yaratmış olması onun kudretinin yüceliğini gösterir ve bu ayet onların dediği gibi onların görüşlerine delil olmaz yanlış bir çıkarımda bulduklarını iddia eder. Ayrıca o, bu ayetten Ehl-i Sünnet âlimlerinin hidâyet ve dalâletin Allah tarafından verildiğinin delili olduğunu söyler.²⁹⁴ Dalâletin Allah tarafından yaratılması Mu'tezile tarafından adaletle uygun olmadığı görüşlerine karşı Râzî'nin bunun adaletle daha uygun olduğunu aynı deliller üzerinden savunduğunu görüyoruz.

Râzî'nin görüşlerine baktığımız da onun Mu'tezile'ye karşı hem delillerden hem de onların mezhebi ilkeler üzerinden onlara cevap verdiğini görüyoruz. Özellikle hidâyet dalâlet konusunda Mu'tezilî âlimlerin tuttukları adalet prensibini çokça eleştirdiğini görüyoruz. Ayrıca Allah'ın kuluna azap etmesi ya da bağışlanmasının Allah'ın elinde olduğunu ve bunun Allah'a vacip olarak telakki

---

²⁹³ İbrahim, 14/4

²⁹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XII, 495.

eden Mu'tezile'ye karşı çıktığını görüyoruz. Onun dalâletin yaratılması hususunda ayetlerde geçen Allah dilediğini saptırır ifadelerine tutunduğunu ve ayetlerin bu zahiri manaları dururken Mu'tezile'nin yaptığı te'villere ihtiyaç olmadığını çünkü bunun ayetlerin nazmına zarar vereceğini görüşünde olduğunu görüyoruz.

4. SONUÇ

İnsanlığın zihin dünyası var olduğu günden beri doğru ve yanlış üzerinde bir hayli zaman harcamıştır. İlk insan ve ilk peygamberden itibaren insanlar bu iki yol arasında bir istikamet bulmaya çalışmışlardır. Hidâyet ehli olan Peygamberler ve onlara iman eden kimseler azınlıkta da olsa var oldukları toplumları ıslah etmede çok büyük roller oynamışlardır. Hidâyet ve dalâlet meselesi kader ve irade gibi konularla işlendiği için bu konuların tamamen Allah tarafından mı yoksa tamamıyla kullar tarafından irade edilen bir seçenek olduğu tartışılmıştır. İslam dininin itikadî mezheplerinden olan Mu'tezile ve Eş'ari Mezhepleri bu konu üzerinde önemle durmuşlardır. Akli ve nakli esaslarına göre konuyu değerlendiren Mu'tezililer insan iradesini ön planda tutarken, Eş'âriiler ise ayet ve hadislerin tanımına göre Allah'ın her türlü fiil üzerindeki kudretini göz önüne alarak Allah'ın iradesine bağlamışlardır.

İnsanın iradesinin sınırı bağlamında ele alınan bu konu Allah'ın iradesinin her şeyin üstünde olmasında dolayı insanın tamamıyla hür olmadığını cüzi iradesi mesabesinde hareket ettiğini anlamış oluyoruz. İnsanın kendi kaderini hidâyet ve dalâlet yollarının arasındaki yerini belirlemede iradesinin çok önemli bir yer tutmasıyla beraber Allah'ın ezelden takdir ettiği bazı şeyler hakkında ise iradesi etkisiz kalmaktadır. Kullar iradelerinin ve sorumluluklarının farkında olarak hareket edip yaptıkları fillerinin bir hesabı olacağı bilincinde hareket etmeleri gerekir. Fiillerin iyi ve kötü olma durumlarını vahye göre esas alıp vicdan ve akıl muhakemeleriyle bir fiiliyata dökmeye gayret etmesi gerekir.

Hidâyet ve dalâlet konusunu etrafıca ele alan mütakellimler Kur'an ve sünnet gibi nakli kaynakları esas alırken akli ilkelerini göz önünde bulundurarak izahatlar yapmışlardır. Külli iradeye bağlı olan kulların cinsiyet, ecel ve fiziki özellikler gibi Allah'ın önceden belirlediği insanın seçme şansı bulunmayan hususlar insanın iradesinin sınırlandığını gösterir. İnsana verilen akıl ve irade hürriyetinin yanında sorumlu olduğu da hatırlatılmış cüzi iradesi ceza ile sınırlandırılmıştır. Bunlardan da anlaşılacağı üzere Allah kulları için en adaletli olanı ezelden bilip belirlemiştir.

Hidâyet ehli olmak isteyen kimse Allah'ın belirlediği kurallar çerçevesinde yaşamasıyla kendi iradesiyle doğru yolu seçmiş olur. Doğru yolu seçen kişi hidâyeti istediğini fiilleriyle ortaya koymasıyla Allah tarafından hidâyete erdirilir. Allah'ın ve kulun iradeleri bir yönde olunca dosdoğru yolda istikamet sağlanmış olur. Dalâlet konusunda da aynı şekilde kulların kötü fiilleri işlemesi kötülük, işlemede süreklilik göstermesi onun dalâlet ehli olmak için irade göstermesi olur. Allah kullarının iradeleri doğrultusunda onlara bir sonuç nasip ettiği için böyle kullarını da saptırır. Böylece bu kullar hem kendi iradeleri hem de Allah'ın iradesiyle dalâlet ehli olmuş olurlar.

Mu'tezile mezhebinin hidâyet ve dalâlet konusunda ki yorumları ilk dönem âlimlerinin ortaya koymuş olduğu beş esastan adl başlığı altında ele alınmıştır. Görüşlerini incelemeye çalıştığımız Zemahşerî de hem tefsirinde hem de *el-Minhac fi Usûlud-Din* eserinde bu konuyu adl prensibiyle açıklamaktadır. Hidâyet ve dalâlet kavramlarını sadece ayetlerde geçtiği gibi salt iki kavram olarak değil ayrı konular içerisinde ele almaktadır. Zemahşerî hidâyetin müspet bir şey olmasından dolayı aslah görüşünden dolayı Allah tarafından yaratıldığını fakat neticede hidâyeti elde edenin kulun kendisi olduğunu söylemiştir. Ayrıca hidâyetin Allah'a izafe edildiği yerlerde te'vil yoluna giderek hidâyeti tevfik ve lütuf olarak kabul etmiştir.

Mu'tezile mezhebinden ayrılıp yeni bir fikri hareket olarak ortaya çıkan Eş'ariler ise Mu'tezile'den farklı yorumlar yapmış hatta onlara birçok hususta karşı çıkmışlardır. Fahreddin er-Râzî Zemahşerî'nin görüşlerinden de haberdar olduğu için direkt onu hedef alarak konuyu farklı bir bakış açısıyla ele almış. Râzî hidâyet ve dalâlet konusunu tefsirinde müstakil bir konu başlığı altında işler. Ayrıca *Me'âlimü Usûli'd-Din* eserinde aynı şekilde bir bahis açarak konuyu işlemiştir. Râzî konuyu işlerken hem kendi mezhebinin ve kendi görüşlerini açıklarken diğer görüşlere karşı da itirazlarını beyan eder. Râzî hidâyeti Allah'a izafe eder ve kulların bu konudaki iradesini dai meselesiyle açıklar. Hidâyetin farklı kullanımını lütuf ve tevfik olarak ele alır. Dalâletinde asıl failinin Allah olduğunu beyan eden Râzî ye göre diğer kullanımları hatm ve küfür manalarına te'vil edilmesi gerektiğini söyler.

Çalışmamızda ele aldığımız hidâyet ve dalâlet konusu daha önce yapılan benzer çalışmalardan bazı yönlerden ayrılmaktadır. Daha önce bu konuda yapılan çalışmalar sadece bir mezhebi baz almasına karşın biz farklı iki mezhebin görüşlerini işlemeye gayret gösterdik. Çalışmayı iki eserin ana ekseninde yapmakla beraber bu iki eser sahibi âlimlerin, mezheplerinin fikri gelişimini tamamladığı dönemi dikkate aldık. Böylece görüşlerini kıyasladığımız iki itikadî mezhebin genel çerçevede konu hakkındaki görüşlerini özetle ele almış olduk. İki eserin özelinde iki itikadî görüşü kıyasladığımız bu çalışma, konunun farklı deliller ve görüşler açısından yorumlanma zenginliğini işlememize katkı sunduğu kanaatindeyiz. Çalışmamızda konuyu Kelâm, Tefsir ve Arap dili alanlarının ortak konusu olarak seçtik. İnterdisipliner olması bu alanlarda yapılan çalışmalardan istifade etmemize yardımcı olurken bizden sonraki çalışmalarda da bu alandaki araştırmacılara yardımcı olmasını temenni ederiz.

Hidâyet ve dalâlet konusu üzerine yapılan daha önceki benzer çalışmalar kelâm ilmi, mezhepler özelinde veya âlimlerden birinin görüşleri doğrultusunda ele alınmıştır. Tarihsel süreçte bu tür konu sınırlandırmaları mezhepsel taassuplara sebep olmuştur. Konunun bir âlimin görüşleriyle sınırlı tutulması ise farklı görüş ve düşüncelerden mahrum bırakmıştır. Çalışmamızda konuyu bu tür sınırlandırmalar olmadan ele almaya çalıştık. Buna benzer çalışmalarda konu hakkındaki bütün görüşlere yer vermek daha doğru ve nesnel sonuçlar vereceği kanısındayız. Bizim çalışmamızın zaman ve eser sınırlılığından dolayı konunun çerçevesini daha fazla genişletemedik. Diğer taraftan yapılacak olan çalışmalar interdisipliner konular olması hem konunun anlaşılmasını hem de daha fazla araştırmacının istifadesine sunulmasını sağlayacaktır.

İnsanların zihin dünyasını meşgul eden birçok konu gibi hidâyet ve dalâlet konusunda da sorular ve cevaplar olmaya devam edecektir. Bu konu üzerine yapılan birbirinden değerli birçok çalışmalardan isteyen herkes istifade edebilmektedir. Konuyla alakalı ortaya koymaya çalıştığımız bu çalışma istifade edilecek bir çalışma olmasını temenni ediyoruz.

KAYNAKÇA

- Abdulkaki, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfazı'l-Kur'ani-l-Kerîm*. Beyrut: Dar al-Marefah, 2009.
- Altın, Mehmet. *Mu'tezile Görüşüne Temel Teşkil Eden Ayetlerin Tahlili*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi /Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2008.
- Altıntaş, Ramazan. *Kuran'a göre Hidâyet ve Dalâlet*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1993.
- Altun, Hilmi Kemal. *Zemahşeri'nin Kelamî Görüşleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019
- Alper, Hülya. "Tevfik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (XLI, 8), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Amidi, Ebu'l Hasen Seyfuddin Ali b. Muhammed. *Mantık, Felsefe ve Kelâm Terimleri Sözlüğü*. (Terc: Bilal Taşkın, Osman Nuri Demir), (Birinci bs.). İstanbul, İz yayıncılık, 2016.
- Bağdadi, Ebu Mansur Abdulkadir. *Mezhepler Arasında ki Farklar (el-Fark Beynel Fırak)*. (çev: Erhem Ruhi Fiğlalı), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Bayram, Enver. *Râzî'nin Hidâyet ve Dalâlet ile İlgili Ayetleri Yorumlaması ve Bu Hususta Mu'tezileyle Giriştiği Tartışma(Tefsiri Kebir Bağlamında)*. International Journal of Social Science Number: 61, 2017, p. 177-196. Doinumber:<http://dx.doi.org/10.9761/JASSS7288>
- Belhî, Ebu Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud. *Kitabu'l-Makâlât ve me'ehu Uyunu'l-Mesailve'l-Cevabat*. (thk. Hüseyin Hansu, Racih Kurdi, Abdulhamid Kurdi) , Daral Fath, Ürdün. Nşr, Kuramer, 2018.
- Bozkurt, Mustafa. *Mu'tezile'de Hidâyet Problemi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996.
- Cebeci, Lütfullah. "Mefâtihu'l-Gayb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (XXVIII, 348- 350) İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usülü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Ceyhan, İrem. *Maturidi'de Hidâyet ve Dalâlet Bağlamında Allah- İnsan İlişkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya. 2013.
- Cürcani, Seyyid Şerif b. Ali. Seyyid Şerif el-Cürcani Ebü'l Hasen Ali b. Muhammed b. Ali. *et-Tarifât*. (çev: Arif Erkan) İstanbul: Bahar yayınları, 1997.

- Cürcani, Seyyid Şerif. *Şerhul Mevakıf*. (çev: Ömer Türker), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2004.
- Çağlayan, Harun. *Etik Açısından Maturidinin Hidâyet Anlayışı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Çekerek, Hasan. *Zemahşerî’de Kulların Fiileri Meselesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2019.
- Çelebi, İlyas. “Hızlan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (VIII, 427-430) İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Çelebi, İlyas. “Lütuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (XXVII, 239), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usulü*. İstanbul: İfav Yayınları, 2011.
- Duğaym, Semih. *Mevsuatu Mustalahatil İmam Fahreddin Râzî*. Lübnan: Mektebetu Lübnan, 2001.
- Durak, Vahide Nur. *Kelamda Salah Aslah Sorunu ve Günümüz Kötülük Problemi(Teodise) Tartışmaları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2020.
- Erdemci, Cemalettin. *Kelam İlmine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2012.
- Fettah, İrfan Abdülhamid. “Cebriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (VII, 205-208), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Ersoy, Mustafa Cihat. *Fahredin Râzî’de İnsan Hürriyeti*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2019.
- Eş’arî, Ebu’l-Hasan. *İlk Dönem İslam Mezhepleri Makalatü’l-İslamiyyin ve İhtilafî’l-Musallin*. (çev: Mehmet Dalkılıç ve Ömer Aydın). İstanbul: Kabalacı Yayınevi, 2005.
- Eş’arî, Ebu’l-Hasan. *Dinin İnanç İlkeleri (el-İbane Usulü’l-diyane)*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2005.
- Gazzâlî, Hüccetü’l-İslam Ebû Hâmid Muhammed bin Muhammed bin Ahmed et-Tusi, *el-Maksadü’l-Esnâ fi Şerhu Esmâ’illâhi’l- Hüsnâ*,(5. Baskı), Lübnan: Darul İbni Hazm, 2003.
- Harman, Ömer Faruk. “Dalâlet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (VIII, 427-430), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

- Hayyat, Ebü'l-Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed b. Osman. *Kitâbü'l-İntisar*. (Çev: Metin Yıldız), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrerem b. Ali El-Ensâri. *Lisanul Arap*. (I-XVIII), Beyrut: Darussadır, 2011.
- İbnu Nedim, Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. (Terc.: Mehmet Yolcu, Sabri Türkmen, Mehmet Salih Arı, Selahattin Polatoğlu, Furkan Halit Yolcu) İstanbul: Çıra yayınları, 2017.
- İçöz, Ayşe. *Arap Dilinde Hidâyet- Dalâlet, Salat ve Selam Kelimlerinin Semantik Yaklaşımı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.
- İlhan, Avni. "Aslah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (III, 495). İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Râgıb İsfahani. Ebü'l-kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredat fi Garibi'ül Kur'ân*. (3. bs.). İstanbul, Kahraman Yayınları, 1986.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlmi Kelâm*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Kâdı, Abdulcebbar. *Şerhu'l Usulu Hamse*. (çev: İlyas Çelebi), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2013.
- Kadi Abdulcebbar, *Tenzihul Kuran An Metain*, Mısır: Mektebetu Nafize, 2006.
- Kadi Abdulcebbar, Ahmed hemedani. *Mütesabihul Kuran*. Beyrut-Lübnan: Darul Kitabul İlmiyye, 2017.
- Karadaş, Cafer. *Ana Hatlarıyla Kelâm Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Karabat, Sulhattin. *Mu'tezili Müffesirlerin Hidâyet ve Dalâlet Kavramlarını Yorumlamaları (Ebu Müslim İsfehani, Kadî Abdulcebbar ve Zemaşerî Örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi /Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2016.
- Karaman, Fikret. "Hidâyet Kavramı". *Dini Kavramlar Sözlüğü*. (3. bs.) Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Mâturidi, Ebû Mansûr el- Muhammed b. Muhammed b. Mahmud. *Kitâbü't Tevhid*. (Trc: Bekir Toplaoğlu), İstanbul: İsam Yayınları, 2019.
- Mâturidi, Ebû Mansûr el- Muhammed b. Muhammed b. Mahmud. *Te'vîlâtü'l Kur'ân*. I. (Edtr: Yusuf Şevki Yavuz), İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Nesefî, Ebu'l-Muin Meymun b. Muhammed. *Tebziratü'l-Edille fi Usuli'd-Din*. I-II, (Haz: Hüseyin Atay), I, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.
- Özek, Ali. "Keşşâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (XXV, 330), Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

- Öztürk, Mustafa ve Mertoğlu, Mehmet Suat. “Zemahşerî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (XLIV, 235), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Tefsiri Kebir-Mefatihul-Gayb*. I-XXIII, (terc: Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Sadık Doğru) Muhammed b. Abdurrahman Humeyyis, çevr: M. Emin Akın), İstanbul: Guraba Yayınları, 2002.
- Râzî, Muhammed b. Ömer Fahreddin. *Me'âlimü Usûli'd-Din-Kelâm İlminin Esasları*-(çev: Muhammed Altaytaş). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Sinoğlu, Mustafa. “İman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (XXII, 212-214), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Şensoy, Sedat. “Şerh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (XXXIX, 555), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Şık, İsmail. “Eş'ari'nin Mu'tezile'den Ayrılmasının Nedenleri Üzerine Bir Deneme”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, 4(1), 2004, 303.
- Teftazani, Ebul Vefa. *Kelâm İlmi ve İslam Akaidi*. (Çev: Süleyman Çelebi) İstanbul: Dergâh yayınları, 1982.
- Türcan, Galip. *Kelami Paradigmanın Güçlülüğü: Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet Kelamında Hidâyet ve Dalâlet Kavramlarının Anlaşılması*, Süleyman Demirel Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Isparta, 2012/1, 277.
- Türcan, Selim. *Hidâyet ve Delaleti Allah'a Nispet Eden Ayetler Nüzul Döneminde Nasıl Algılanıyordu*. Çorum, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010. /2, 112.
- Ulaş, Hatice. *Fahreddin Râzî'de İnsan ve Yetkinliği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi /Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2009.
- Üzüm, İlyas. “Kaderiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (XXIV, 64), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. (çvr: Ethem Ruhi Fığlalı) Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Wolsfon, H. Austryn. *Kelâm Felsefeleri*. (çvr: Kasım Turhan), İstanbul: Kitabevi, 2016.
- Yâriz, Enes. *Kuran'a göre Hidâyete Ermede İnsanın Rolü*. İnönü İlahiyat Fakültesi Dergisi, Malatya, 2017, 17.
- Yavuz, Şefki Yusuf. “Hidâyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (XVI, 73-77), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Yavuz, Şefki Yusuf. “Fahreddin er-Râzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam*

- Ansiklopedisi*, (XII, 89-95), Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Yavuz, Şefki Yusuf. “İrade”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (XXII, 380), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Yavuz, Şefki Yusuf. “Tab-ı Kalb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (XXXIX, 330), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Yeprem, Mustafa Saim. *İrâde Hürriyet Ve İmâm Mâtürîd*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Zebidi, İmam Zeynuddin Ahmed İbn Abdullatif. *Sahihi Buhari Muhtasarı Tecridi Sarih ve Tercemesi*. (çev.:Harun Ünal), İstanbul: Ravza Yayınları, 2010.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Harizmi. *el-Keşşâf an Hakaiki Ğavamidi't-Tenzil ve Uyunu'l-Ekavil Fi ucuhi't-Te'vil*.I-VI, (Edt. Murat Sülün). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Harizmi. *el-Minhac fi Usuli'd-Din*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı :ULUC Emrullah
Uyruğu :T.C.
Doğum Tarihi ve Yeri :
Telefon :
Faks :.....
E-mail :
ORCID :

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Doktora	.....	.....
Yüksek Lisans	.....	.....
Lisans	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	2017

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
8	Diyanet İşleri Başkanlığı	İmam-Hatip
1	Diyanet İşleri Başkanlığı	Din Hizmetleri Uzmanı

Yabancı Dil

Arapça/İngilizce

Yayımlar

.....

Hobiler

Manevi Rehberlik, Araştırma-İnceleme

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

12/11/2021

LİSANSÜSTÜ TEZ ORJİNALLİK RAPORU

Tez Başlığı / Konusu:

EL-KEŞŞÂF VE MEFÂTİHU'L GAYB'TA HİDÂYET VE DALÂLET

Yukarıda başlığı/konusu belirlenen tez çalışmamın Kapak sayfası, Giriş, Ana bölümler ve Sonuç bölümlerinden oluşan toplam 72 sayfalık kısmına ilişkin, 12/11/2021. tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan orijinalite raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 13 (on üç) tür.

Uygulanan Filtreler Aşağıda Verilmiştir:

- Kabul ve onay sayfası hariç,
- Teşekkür hariç,
- İçindekiler hariç,
- Simge ve kısaltmalar hariç,
- Gereç ve yöntemler hariç,
- Kaynakça hariç,
- Alıntılar hariç,
- Tezden çıkan yayınlar hariç,
- 7 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 7 words)

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Lisansüstü Tez Orijinalite Raporu Alınması ve Kullanılmasına İlişkin Yönergeyi İnceledim ve bu yönergede belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içemediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim.

17/11/2021
Emrullah ULUC

Adı Soyadı : Emrullah ULUC

Öğrenci No : 179203043

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Programı : Kelam Anabilim Dalı

Statüsü : Y. Lisans Doktora

DANIŞMAN

Doç. Dr. Metin YILDIZ

12/11/2021

ENSTİTÜ ONAYI

U Y G U N D U R

...../...../2021

Prof.Dr. Bekir KOÇLAR

Enstitü Müdürü